

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU TARİHİNİN KAYBOLAN KAYNAKLARI

ERDİ ESE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. BEKİR BİÇER

KONYA – 2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU TARİHİNİN KAYBOLAN KAYNAKLARI

ERDİ ESE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. BEKİR BİÇER

KONYA – 2023

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Erdi ESE		
	Numarası	18810501084		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Orta Çağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bekir BİÇER		
Tezin Adı	Selçuklu Tarihinin Kaybolan Kaynakları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Erdi ESE

Öğrencinin	Adı Soyadı	Erdi ESE		
	Numarası	18810501084		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Orta Çağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bekir BİÇER		
Tezin Adı	Selçuklu Tarihinin Kaybolan Kaynakları			

ÖZET

Orta Çağ İslam dünyasında telif edilen eserler ve kurulan kütüphaneler büyük bir medeniyet birikiminin oluşmasını sağlamıştır. Selçuklular döneminde de farklı ilmi alanlarda pek çok eser kaleme alınmıştır. Yazılan bu eserlerin bazıları günümüze ulaşırken bazıları ise çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmamıştır. Orta Çağ İslam dünyasında kitapların kaybolmasında; savaşlar ve istilalar, dini ve siyasi nedenler, isyanlar, doğal afetler, yangınlar, kitaplarda dayanıksız malzemelerin kullanılması, eserlerin imha edilmesi gibi nedenler etkili olmuştur.

Günümüze ulaşmayan kaynakların önemli bir bölümünü de Selçuklu tarihinin kaynakları oluşturmaktadır. Günümüze ulaşan tarihi kaynaklarda Selçuklu dönemi müelliflerinin faydalandıkları kaynaklardan iktibasta bulunmaları, günümüze ulaşmayan kaynaklara ulaşmamıza ve içerikleri hakkında bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamıştır. Bu araştırmada temel kaynakların vermiş oldukları bilgiler ve Selçuklu tarihi kaynakları üzerinde yapılan araştırmalardan faydalanılarak Selçuklu tarihine ait kaybolan kaynakların literatür olarak sunulması amaçlanmıştır. Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları döneminde yazılarak, Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren ancak çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmayan eserler tespit edilmiş ve içerikleriyle beraber sunulmuştur.

Sonuç olarak, Selçuklu tarihinin kaybolan kaynaklarının önemli bilgiler içerdiğini söyleyebiliriz. Bazı kaynakların günümüze ulaşmamış olması Selçuklu tarihi konusunda önemli bilgilerden bizleri mahrum bırakmıştır. Bu konuda, yabancı dilde kaynakların da incelenmesiyle yapılacak detaylı araştırmalar daha fazla kaybolan kaynağa ulaşılmasını mümkün kılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Tarihi, Kütüphaneler, Kaybolan Kitaplar, Tarih Kaynakları

Author's	Name and Surname	Erdi ESE		
	Student Number	18810501084		
	Department	History / Medieval History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Prof. Dr. Bekir BİÇER		
Title of the Thesis/Dissertation	Lost sources of Seljuk History			

ABSTRACT

The works copyrighted and the libraries established in the medieval Islamic world provided the formation of a great civilization accumulation. Many works were written in different scientific fields during the Seljuk period. While some of these works have reached the present day, some of them have not reached the present day for various reasons. In the disappearance of books in the medieval Islamic world; Wars and invasions, religious and political reasons, riots, natural disasters, fires, use of perishable materials in books, destruction of works prevented the books from reaching today.

An important part of the sources that have not reached the present day are the sources of Seljuk history. The fact that the historians of the Seljuk period quoted the sources they benefited from in the historical sources that have survived to the present day, has allowed us to reach the sources that have not reached the present day and to have information about their contents. By benefiting from the information given by the basic sources and the researches on the Seljuk historical sources, the lost sources of the Seljuk history have been tried to be presented as literature. The works written during the Great Seljuk State and Turkey Seljuks period, giving information about the Seljuk history, but not reaching today for various reasons, have been identified and presented together with their contents.

As a result, the lost sources of Seljuk history also contain important information. The fact that some sources have not reached the present day has deprived us of important information about Seljuk history.

Keywords: Seljuk history, Library, Lost books, Historical sources

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı.....	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	1
3. Araştırmanın Kaynakları.....	4
3.1. Temel Kaynaklar.....	4
3.2. Araştırma Eserleri.....	5
4. Türklerde Tarih Yazıcılığının Gelişimi.....	9
5. Kitap Kültürünün Oluşumu ve Kütüphaneler.....	10
6. Müslüman Müelliflerin İktibas Geleneği ve Bibliyografya Eserleri.....	13
7. Selçukluların Kültürel Coğrafyası.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA KİTAPLARIN KAYBOLMA NEDENLERİ

1.1. Savaşlar ve İstilalar	22
1.1.1. Haçlı Seferleri	23
1.1.2. Moğol İstilas	26
1.2. Dini ve Siyasi Nedenlerden Dolayı İmha Edilen Kitaplar	31
1.3. İsyenlar Sonucu Kütüphanelerin Yağmalanması ve Ekonomik Çıkar İçin Kitapların Satılması	37
1.4. Doğal Afetler Nedeniyle Kitapların Kaybolması ve Yakılması	39
1.5. Kitaplar İçin Kullanılan Malzemenin Dayanıksız Olması	42
1.6. Eserlerin Başka Müellifler Tarafından İzinsiz Kullanılması	44
1.7. Müelliflerin Eserlerini İmha Ettirmesi	46

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİYLE İLGİLİ KAYBOLAN KAYNAKLAR

2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Kütüphanelerin Önemi.....	50
2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Başlıca Kaynakları.....	52
2.3. Büyük Selçuklu Tarihi ile ilgili Kaybolan Kaynaklar.....	54
2.3.1. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin Tarihle İlgili Bazı Eserleri.....	55
2.3.2. Garsünnî'me Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî – “Uyûnü't-Tevârîh” ve “Kitâbü'r-Reb”.....	57
2.3.3. Münkızî Müelliflerin Selçuklularla İlgili Kaybolan Kayıtları.....	60
2.3.4. Ebu Tâhir-i Hâtûnî – “Târîh-i Ali Selçuk” ve “Şikârname”.....	63
2.3.5. Enûşîrvân b. Hâlid - Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr.....	65
2.3.6. Azimî - el-Muvassal Ale'l-Asli'l-Mevsil.....	66
2.3.7. Beyhakî - “Meşâribü't-Tecârib ve Gavâribü'l-Garâib” ile “Târîh-i Beyhakî” Eserinin Günümüze Ulaşmayan Bazı Bölümleri..	69
2.3.8. İbnü'l-Kıftî - Ahbârü's-Selçukiyye.....	71
2.3.9. Ali b. Ebu'l-Ferec el-Basrî - Siretü'l-Melik Tuğrul Beg es-Selçukî..	73
2.3.10. Anonim – Melikname.....	74
2.3.11. Anonim - Risâle-i Melikşahi er- Risâletü's-Senceriyye.....	81
2.3.12. Büyük Selçuklu Tarihinin Kaybolan Diğer Kaynakları.....	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU TARİHİ İLE İLGİLİ KAYBOLAN KAYNAKLAR

3.1. Türkiye Selçuklu Devleti'nde İlme Verilen Önem ve Kütüphaneler.....	86
3.2. Türkiye Selçuklu Tarihinin Başlıca Kaynakları.....	88
3.3. Türkiye Selçuklu Tarihi ile İlgili Kaybolan Kaynaklar.....	89
3.3.1. Muhammed b. Gazi el-Malatyavî - Mürşidü'l-Küttâb.....	90
3.3.2. Emir Ahmed Kaniî-i Tûsî - Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi)....	92

3.3.3. Hoca Dehhânî - Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi).....	97
3.3.4. Niğdeli Kadı Ahmed - Selçuknâme (Selçuklu Şehnâmesi).....	99
3.3.5. Hoca Selman – Umur Bey Vekayinâmesi.....	103
3.3.6. Yârcânî - Karaman Şehnâmesi.....	104
3.4.Selçuklu Tarihi Hakkında Bilgi Veren Kayıp Ermeni Kaynakları.....	105
3.4.1. Vardapet Sargavak Hovannes – Tarih.....	106
3.4.2. Ani’li Mikhitar – Tarih.....	107
3.4.3. Vardapet Vanagan Hovannes – Tarih.....	108
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	112
TABLO-1	119
TABLO-2	120

KISALTMALAR

b.	:bin, ibn
bk.	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
ed.	:Editör
H.	:Hicrî
haz.	:Hazırlayan
M.	:Miladî
nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölümü
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
SBE.	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	:Sayfa sayıları
TDK.	:Türk Dil Kurumu
TDV.	:Türk Diyanet Vakfı
ter.	:Tercüme
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
TÜBA.	:Türkiye Bilimler Akademisi
yay.	:Yayınları, yayını, yayınlayan

ÖN SÖZ

Tarih, geçmişten günümüze insan yaşantılarını sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ve en önemlisi belgelere dayanarak inceleyen bilim dalıdır. Belgeler, geçmiş hakkında bilgi sahibi olmak ve geçmişin yorumlanmasına katkı sağlamak açısından önem arz eder. Geçmişte yaşayan insanların sözlü, yazılı veya kalıntılar şeklinde bıraktıkları her belge ve buluntu, olayın yaşandığı dönemle ilgili bizlere bilgiler verir. Tarihçiler de elde edilen belge ve buluntuları araştırma metotlarını kullanarak ve yorumlamalar yaparak bilim dünyasına sunarlar. Tarihi kaynaklar bizlere geçmiş hakkında bilgiler vermekle birlikte bilgilerin araştırma süzgecinden geçirilmesiyle de geleceğe ışık tutarlar. Böylelikle tarih geçmişin bilimi olmaktan ziyade geleceğe yön veren, insanların geçmişteki tecrübelerden faydalanmasını sağlayan bir bilim haline dönüşür. Tarihte yazının bulunmasıyla birlikte tarihinin araştırmalarda kullanacağı en önemli kaynaklar, yazılı belgeler olmuş ve bulunan yazılı belgeler dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olaylarını anlamamızda tarih araştırmacılarının önünü açmıştır. Araştırmamızın konusu olan Selçuklularla ilgili de pek çok kaynak dönemi aydınlatır niteliktedir.

Türk tarihinin önemli devirlerinden biri de şüphesiz şu an üstünde yaşadığımız toprakları bizlere emanet bırakarak büyük bir medeniyet oluşturan, Türkistan'dan İran'a, Suriye ve Irak bölgesinden Anadolu'ya kadar uzanan toprakları uzun yıllar hakimiyetleri altında yöneten Selçuklular dönemidir. Sadece siyasi tarih olarak bakamayacağımız Selçuklular dönemi, kültür ve medeniyet tarihi bakımından da Türk tarihinin önemli bir devrini oluşturur. Selçuklular döneminde geniş coğrafyalarda oluşturulan yüksek medeniyet, temellerini eğitimden, dolayısıyla da kitap ve kütüphanelerden almaktadır. Hanedanlık tarihleri süresince Selçuklularda, önemli alimlerin ve ilim adamlarının yaptıkları çalışmalar ve telif ettikleri eserler tüm insanlığın hizmetine sunulmuş insanlık tarihinin gelişimi sağlanmıştır. Selçuklular döneminde tarih, edebiyat, tıp, matematik, astronomi gibi pek çok ilim alanında önemli eserler kaleme alınmıştır.

Selçuklular döneminden günümüze ulaşan pek çok kaynak, dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bizlere bilgi vermektedir. Ancak şunu da

belirtmeliyiz ki, Selçuklular döneminden binlerce eser telif edilmesine rağmen günümüze ulaşmayan pek çok kaynak da mevcuttur. Bu bakımdan şu soruyu sormak gerekecektir: “Selçuklu tarihinin tarihi kaynaklarının ne kadarı günümüze ulaşabilmiştir?” Araştırmamızın konusunu da, bu dönemlerde yazılarak çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmayan veya kaybolan tarihi kaynaklar oluşturmaktadır. “*Selçuklu Tarihinin Kaybolan Kaynakları*” ismini verdiğimiz bu araştırmamızda, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları döneminde isminden haberdar olduğumuz ancak günümüze ulaşmayan tarihi kaynaklar incelenmiştir.

Araştırmamız üç bölüm üzerine tasarlanmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde genel olarak Orta Çağ İslam dünyasında kitapların kaybolma nedenleri üzerinde durulmuştur. Kitapların kaybolmasıyla ilgili belirli nedenler belirlenerek özellikle Selçuklu tarihi olmak üzere İslam tarihinden örnekler sunulmuştur. İkinci bölümde, Büyük Selçuklular döneminde tespit edilen ve günümüze ulaşmayan Selçuklu tarihi kaynakları incelenmiştir. Araştırmamızın üçüncü bölümünde ise Türkiye Selçuklu tarihine ait kaybolan kaynaklar tespit edilerek incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmamızda Selçuklular dönemine ait kaybolan tarihi kaynakların bir literatür olarak ilim alemine kazandırılması hedeflenmiştir.

Çalışmamızla ilgili Selçuklu dönemine ait kaybolan bütün kaynakların tespit edildiğini söylemek büyük bir iddia olur. Bu çalışmamızda günümüz Türkçesiyle yayımlanan temel kaynaklar ve araştırma eserler vasıtasıyla ulaşabildiğimiz Selçuklular dönemine ait kaybolan kaynaklar sunulmuştur. Bu açıdan bu alanda yapılacak kapsamlı araştırmalar, yeni bilgi ve belgelerin bulunması daha fazla kaynağın tespit edilmesini sağlayabilir.

Tez konumuzun araştırılma sürecinde yönlendirmeliyle maddi ve manevi olarak yanımda olan tez danışmanım Prof. Dr. Bekir BİÇER başta olmak üzere, lisans döneminde Selçuklu tarihini sevdiren, bu alana yönelmemi sağlayan ve “*Selçuklu Tarihinin Kaynakları*” dersinde bilgilerinden fazlasıyla istifade ettiğim Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU hocama, birikimlerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Mustafa Akkuş hocama ve yetişmemde emeği bulunan tüm hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tez çalışmam sürecinde yüksek lisans döneminde beraber olduğumuz, kaynaklara

ulaşmam konusunda yardımcı olmanın yanında maddi ve manevi olarak desteklerini gördüğüm dostum Yusuf Ziya KARAOĞLU ve nişanlım Betül ÇELİK'e teşekkür ederim. Bugünlere gelmemde emekleri olan ve sabırla büyüterek yol gösteren aileme de bu vesileyle bir kez daha teşekkür ederim.

ERDİ ESE

KONYA 2023

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı

Tarihi süreç içinde baktığımızda bize ulaşan kaynaklar kadar geçmişte varlığından haberdar olduğumuz, tarihin çeşitli dönemleri hakkında bizlere bilgiler veren ancak çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmamış ya da kaybolmuş ve günyüzüne çıkmayı bekleyen eserler oldukça fazladır. Tarih araştırmalarında genelde günümüze ulaşan kaynakların literatürleri üzerinde çalışmalar yapılırken günümüze ulaşmayan kaynaklar hakkında pek fazla literatür çalışmaları yoktur. İnsanın neleri bildiği, nelere ulaşabildiğini bilmesi kadar neleri bilemediğini ve nelere ulaşamadığını bilmesi de önemlidir. Günümüze ulaşan kaynaklar bize tarihi olaylar hakkında hangi konularda ne kadar bilgimiz olduğunu sunarken, günümüze ulaşmayan kaynakların literatürleri de tarihi dönemlerle ilgili neleri bilmediğimizi ortaya koyacaktır.

Bu çalışmamızda Selçuklu Tarihinin Kaybolan Tarihi Kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmayı yaparken ki amacımız; Selçuklu tarihine ait kaybolan veya günümüze ulaşmayan kaynakları literatür olarak sunmak, farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında kaynakların içerikleri hakkında bilgi vermek ve kaybolan Selçuklu tarihi kaynaklarının tanıtılmasını sağlamaktır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmamız Selçuklu tarihinin kaybolan kaynaklarıyla ilgili olup konunun kapsamı Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Büyük Selçuklulardan bahseden tarihi kaynaklar, muasır dönemlerde Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Suriye Selçuklularından da bahsettiğinden dolayı bu devletler de çalışmamızın kapsamı içerisine girmektedir. Türk tarihinin önemli devirlerinden olan Selçuklular döneminde tarih, edebiyat, kimya, astronomi, tıp, hadis, kelam ve benzeri alanlarda zengin eserler verilmiştir. Farklı ilmi alanlarda yazılan eserlerden çoğu günümüze ulaşmamış veya kaybolmuştur. Bu konuda şunu belirtmeliyiz ki,

kaybolan eserler içerisinde tarih alanında yazılmış eserler çalışmamızın konusu içerisine girmektedir. Bunun nedeni, diğer ilmi alanlarda da fazlasıyla kaybolan eserlerin bulunmasıdır. Böyle bir çalışma, çok uzun ve teferruatlı bir araştırmayı gerektireceğinden diğer ilmi eserler kapsam dışında tutulmuştur. Bundan dolayı Selçuklular döneminde yazılan ve Selçuklular tarihi hakkında bilgi veren tarihi kaynaklar esas alınmış olup ancak çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmayan kaynaklar çalışmamızda sunulmaya çalışılmıştır.

Selçuklular tarihi hakkında kaybolan kaynaklar araştırılırken, kitapların neden kaybolduğu sorusuna da cevap aranmıştır. Bu sebepten çalışmamızın birinci bölümünde, Orta Çağ İslam dünyasında kitapların kaybolma nedenleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde kitapların kaybolma nedenleri belli başlıklar altında incelenmiştir. Kitapların kaybolma nedenleri araştırılırken, genelde Selçuklu döneminde kitapların kaybolması üzerinde durulmuş, bunun yanında İslam dünyasından da farklı dönemlerde meydana gelen örnekler sunulmuştur.

Araştırmamız, kaybolan tarihi kaynaklar üzerine bir literatür çalışmasıdır. Bu sebepten, yöntem olarak Selçuklu tarihinin temel kaynakları ilk başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Günümüze ulaşan temel kaynakların müelliflerinin, kendilerinden önceki dönemlerde faydalandıkları eserlerden bahsetmesi, bizlerin günümüze ulaşmayan kaynaklar hakkında haberdar olmasını sağlamıştır. Bu kaynakların gerçekten günümüze ulaşmış olup olmadığı titizlikle incelenerek kaynaklarla ilgili elde edilen bilgiler başlıklar altında sunulmuştur. Yine araştırma eserler vasıtasıyla Selçuklu tarihi kaynakları üzerine konunun uzmanları tarafından yapılan araştırmalar incelenmiş ve buradaki buluntular yoluyla temel kaynaklardan bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Selçuklu tarihi kaynakları içerisinde günümüze ulaşan ve Türkçeye çevrilen hemen hemen bütün kaynaklar incelenmiş ve bu kaynakların iktibasta buldukları kaynaklara bakılmıştır. Yine araştırma eserleri içerisinde Selçuklu tarihi kaynakları üzerine yapılan literatür çalışmaları incelenmiştir. Selçukluların kuruldukları hakimiyetleri altına aldıkları Anadolu, Kafkasya, İran, Mezopotamya coğrafyalarında yazılan Arap, Fars, Grek ve Ermeni kaynakları konumuz kapsamında araştırılmıştır.

Tezimiz giriş bölümünün ardından üç bölüm olarak planlanmıştır. Bu bölümler:

- 1) Orta Çağ İslam Dünyasında Kitapların Kaybolma Nedenleri,
- 2) Büyük Selçuklu Tarihine Ait Kaybolan Kaynaklar,
- 3) Türkiye Selçuklu Tarihine Ait Kaybolan Kaynaklar isimli bölümlerdir.

Çalışmamızın kapsamından bahsederken az evvel söylediğimiz gibi birinci bölümde Orta Çağ İslam dünyasında kitapların kaybolma nedenleri araştırılırken özellikle Selçuklu döneminden örneklerin yanı sıra İslam dünyasından örneklerle başlıklar desteklenmiştir. Bu bölümde başlıklar oluşturulup sıralanırken kitapların kaybolmasına etki eden olaylara göre sıralama yapılmıştır. İlgili başlıklar içinde örnekler verilirken kronolojiye dikkat edilmiştir ancak bazen örnekleri önceden vermek gerektiğinden bazı durumlarda kronolojiye uyulmamıştır.

İlk bölümün ardından Büyük Selçuklu tarihinin kaybolan kaynakları sunulmuştur. Büyük Selçuklu tarihinin kaybolan kaynakları sunulmadan önce Büyük Selçukluların öneminden, kitap ve kütüphane kültürlerinden ve Büyük Selçukluların günümüze ulaşan kaynaklarından kısaca bilgiler verilmiştir. Ana konumuz içinde kaybolan kaynaklar kronolojik olarak sunulmuş, hangi dönemde yazıldığı bilinmeyen kaynaklar ise en sona konulmuştur. Kaybolan eserlerin isimleri yazılırken, eserin yaygın olarak tanındığı ismi tercih edilmiştir. Bu başlıklar altında öncelikle kaybolan eseri yazan müelliflerin biyografisi kısaca sunulmuş ve kaybolan kaynakların içerikleri hakkında bilgi ve buluntular sunulmuştur. Bilgi ve buluntular en son tenkit ve yoruma tabi tutularak çıkarımlar ortaya konulmuştur.

Daha sonra Türkiye Selçuklularına ait kaybolan kaynakları aynı yöntemle incelenmiştir. Bu bölümün sonunda Selçuklular hakkında bilgi veren kayıp Ermeni kaynakları ayrıca incelenmiştir. Kaybolan Ermeni kaynakları içinde sadece Büyük Selçuklularla ilgili bilgiler veren kaynaklar da mevcuttur. Kayıp Ermeni kaynaklarını tek başlık altında toplamamızın doğru olacağını düşündüğümüzden, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklularından bahseden Ermeni kaynakları bu bölümde

beraber sunulmuştur. Sonuç bölümünde çalışmamızın değerlendirmesi ile birlikte kaybolan kaynakların durumuyla ilgili buluntular ve bu konuda yapılması gereken çalışmalar sunulmuştur.

3. Araştırmanın Kaynakları

3.1. Temel Kaynaklar

Çalışmamızda kaybolan kaynaklara ulaşmak için araştırmalarımız Selçuklular tarihinin temel kaynakları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu kaynaklardan ikinci ve üçüncü bölümlerde ne şekilde faydalandığından ayrıntılı şekilde bahsedileceğinden dolayı burada sadece isimleri zikredilecektir.

Çalışmamızın birinci bölümünde kitapların kaybolma nedenleri üzerine araştırma yapılırken İslam tarihinin iki kapsamlı kaynağı olan İbnü'l-Esîr'in "*el-Kâmil fi't-Târih*" ve İbn Kesîr'in "*el-Bidâye ve'n-Nihâye*" isimli eserlerinden sıklıkla faydalanılmıştır.¹

Selçuklular dönemiyle çağdaş olan ve Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren İbnü'l-Adîm'in "*Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Halep*",² İbnü'l-Cevzî'nin "*el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem*",³ Azimî'nin "*Azîmi Tarihi*",⁴ Sadreddin el-Hüseynî'nin "*Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye*",⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin "*Mirâtü'z-Zaman*",⁶ Ebu'l-Ferec'in "*Târîhu Muhtasarü'd-Düvel*"⁷ gibi eserleri çalışmamızda kaybolan kaynaklar hakkında bilgi almak için başvurduğumuz başlıca kaynaklar olmuştur.

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, C.12, İstanbul 1994.

² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Halep*, çev. Ali Sevim, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2011.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem* (Selçuklular), çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.

⁴ Azimî, *Azîmi Tarihi* (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler), çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988.

⁵ Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1943.

⁶ Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-Ayan* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler – I. Tuğrul Bey Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK Yayınları, C.18, S.22, Ankara 1997.

⁷ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Türkiye Selçuklu dönemiyle ilgili bilgi veren Râvendî'nin "*Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*",⁸ İbn Bîbî'nin "*el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*",⁹ Aksarayî'nin "*Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*",¹⁰ Niğdeli Kadı Ahmed'in "*el-Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*"¹¹ isimli eserleri de özellikle Türkiye Selçuklu tarihinin kaybolan kaynaklarını araştırırken başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır.

Yukarıda ismini zikrettiğimiz kaynaklar haricinde XV. yüzyılda yaşayan Mirhând'ın "*Ravzatü's-Safâ*"¹² isimli eseri yine kaybolan kaynaklar hakkında başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. XVII. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden olan Kâtip Çelebi'nin bibliyografya üzerine kaleme aldığı "*Keşfü'z-Zünûn*"¹³ ise Selçuklu dönemi kaynaklarından bahsetmesi bakımından önemlidir. Kâtip Çelebi, Selçuklular döneminde kaybolan kaynaklar hakkında bilgi vermese de Selçuklularla ilgili kaybolan kaynakların çoğunu isim olarak zikretmiştir.

Yukarıda ismini zikrettiğimiz günümüze ulaşan kaynaklardan faydalanılarak çalışmamızın konusu olan kaybolan kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan özellikle İslam tarihçilik anlayışında müelliflerin kendilerinden önce yazılan eserlerden faydalanırken isimleri belirtmesi kaybolan kaynaklara ulaşmamıza imkan sağlamıştır. Yukarıda zikrettiğimiz temel kaynakları günümüz Türkçesine çeviren araştırmacıların eser üzerinde yapmış oldukları araştırmalar ve faydalanılan kaynakları sunması da işimizi kolaylaştıran durumlardan biri olmuştur.

3.2.Araştırma Eserler

Önemli bir müsteşrik ve Selçuklu tarihçilerinden olan Claude Cahen'in Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi'nde Türkçeye çevrilerek yayımlanan

⁸ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.

⁹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi Umûri'l-Alâiyye*, çev. M. Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, 3. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

¹⁰ Aksarayî Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.

¹¹ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, çev. Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, C.1, Ankara 2015.

¹² Mirhând, *Ravzatü's-Safa*, çev. Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018.

¹³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

“*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*”¹⁴ adlı makalesi Selçuklu tarihi kaynaklarından bizleri haberdar etmektedir. Claude Cahen, Selçuklu tarihi kaynaklarından bahsederken kaynakların iktibas ettikleri günümüze ulaşmayan eserleri makalesinde sunmuştur. Selçuklu tarihinin önemli araştırmacılarından Barthold ise “*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*”¹⁵ isimli eserinin başlangıcında İslam kaynaklarından bahsederken Selçukluların kaybolan kaynaklarına da değinmiştir.

Orta Çağ tarihi kaynakları hakkında yapılan literatür çalışmaları içerisinde çalışmamızda faydalanacağımız önemli kaynaklardan birisi Şemseddin Günaltay’ın kaleme almış olduğu “*İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler*” adlı eseridir. İlk olarak 1923 yılında basılan eser, Endülüs Yayınları tarafından 1991 yılında tekrar basılmış ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Elimizde 1991 baskısı bulunan bu eserde Orta Çağ İslam dünyasında yetişmiş müverrihlerin hayatları ve yazdıkları eserler hakkında bilgiler verilmiştir. Genel bilgilerin verildiği eser de Selçuklu kaynaklarından da yoğun olarak bahsedilmektedir. Özellikle “Selçuknâmeler” başlığı altında Selçuklu tarihine ışık tutan günümüze ulaşmış ve günümüze çeşitli nedenlerle ulaşamayan Selçuknâmeler hakkında bilgi verilmiştir.¹⁶

Yukarıdaki eserler haricinde Fuat Köprülü’nün “*Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları*” adlı Belleten Dergisi’nde yayımlanan makalesi Anadolu’da yazılan ve Türkiye Selçukluları hakkında bilgi veren Selçuklu kaynaklarını kapsamaktadır. Fuat Köprülü yazmış olduğu bu makalesinde Türkiye Selçukluları döneminde kaybolan Selçuknâmelerden de bahsetmiştir.¹⁷

Ahmet Ateş’in “*Anadolu’da Farsça Eserler*” adlı çalışması Selçuklu tarihinin önemli literatür çalışmaları arasında yer almaktadır. Bu eserlerde günümüze

¹⁴ Cahen, Claud, “*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*” çev. Mehmet Dağ – İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, S.2, Ankara 1975.

¹⁵ Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

¹⁶ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınevi, İstanbul 1991.

¹⁷ Fuat Köprülü, “*Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları*”, *Belleten Dergisi*, C.7, S.27, Ankara 1943.

ulaşmayan Selçuklu kaynakları hakkında doğrudan bilgiler vermese de günümüze ulaşan eserler üzerinden çıkarımlarda bulunulmuştur.¹⁸

Osman Turan şüphesiz Selçuklu tarihinin en önemli araştırmacılarından biridir. Kaynaklar üzerine pek çok eser yazmış ve bunları Belleten Dergisi'nde yayımlamıştır. Doğrudan Selçuklu kaynakları hakkında literatür çalışması yapmasa da, Selçuklu tarihi üzerine yazmış olduğu eserlerde Selçuklu tarihi kaynakları hakkında bilgiler vermiştir. Bu eserler arasında 1965 yılında yayımlanan “*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*” adlı eserin başlangıç kısmında Selçuklu kaynaklarından bahsedilmektedir.¹⁹ Bu eserin ilk bölümünde Osman Turan, Selçuklu kaynaklarından bahsederken günümüze ulaşmayan bazı kaynaklar hakkında bilgiler vermiştir. Osman Turan, diğer eserlerinde de Selçuklu tarihi hakkında bilgi verirken kaynaklar hakkında bilgi vermeyi ihmal etmemiş, günümüze ulaşmayan kaynaklar ve içerikleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıdan çalışmamızda Osman Turan'ın makaleleri ve eserlerinden sıkça faydalanılmıştır.

Selçuklu tarihi ve Selçuklu tarihinin kaynakları üzerine kapsamlı araştırmaları yapan önemli tarihçilerimizden biri de Ali Sevim'dir. Ali Sevim, hem Selçuklu tarihi kaynakları üzerine araştırmalar yapmış hem de Türkçeye çevrilmesinde önemli bir rol oynayarak eserlerin dilimize kazandırılmasını sağlamıştır. Ali Sevim özellikle yazmış olduğu ansiklopedi maddelerinde Selçuklu tarihine ışık tutan tarihçilerden bahsetmiştir. Bunun haricinde çeşitli dergilerde yazmış olduğu makale ve sempozyumlarda, sunmuş olduğu bildirilerde Selçuklu kaynakları hakkında bilgiler vermiştir. Selçuklu tarihi üzerine araştırmalarını yaparken günümüze ulaşmayan eserler hakkında da makaleler yayımlamıştır. Garsünni'me ve İbn Münkız gibi eserleri günümüze ulaşmayan Selçuklu tarihçilerinin eserleri hakkında ilgili makalelerde bilgiler vermiştir. Yine çevirmiş olduğu Selçuklu tarihine ait temel kaynaklarda, kaynağın iktibas ettiği eserler hakkında bilgiler vererek günümüze ulaşmayan eserlere değinilmiştir. Bu kaynaklar arasında çevirmiş olduğu İbnü'l-Adîm'e ait olan “*Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*” adlı eserde önemli bilgiler bulunmaktadır. XIII.

¹⁸ ATEŞ, Ahmet, “*Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler*”, Türkiyat Mecmuası, C.8, 1945.

¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.

yüzyıl tarihçilerinden olan İbnü'l-Adîm, tabakat türünde kaleme aldığı eserinde önemli isimlerin biyografilerini vermiştir. Bu biyografileri verirken pek çok eserden faydalanmış ve şahıslarla ilgili bilgilerde kendinden önce iktibas ettiği eserleri detaylıca anlatmıştır. Bu eserin çevirisini yapan Ali Sevim ise İbnü'l-Adîm'in faydalandığı kaynaklar hakkında teferruatlı araştırma yapmıştır. Kitapta özellikle Büyük Selçuklu tarihi hakkında günümüze ulaşmayan pek çok eserin muhtevası hakkında bilgi verilmektedir. Bu eserlerin muhtevası hakkında bilgi edinmemizin en temel sebeplerinde biri ise İbnü'l-Adîm'in eserini yazarken elde ettiği bilgilere atıf yaparak bunları okuyucuyla paylaşmasıdır. İbnü'l-Adîm eserinde bilgilere yer verirken genellikle hadis ilminde kullanılan "isnad metoduna" uyarak bilgiler vermiştir. Elde ettiği bilgilere hangi kitaptan ulaştığı, o kitabın bilgilere nereden ulaştığı gibi bilgileri de nakletmiştir veya kendisine sözlü olarak gelen bilgilerin doğruluğunu rivayetlerin geliş şeklini belirterek ve râvilerin isimlerini vererek açıklamıştır.²⁰ Burada özellikle bir örneğini verdiğimiz İbnü'l-Adîm'in kaleme aldığı eser gibi diğer İslam tarihi kaynaklarında da müellifler atıf yöntemi kullanılarak bilgilere nereden ve ne şekilde ulaştıklarına dair bilgiler vermişlerdir.

Orta Çağ tarihi kaynaklarının en önemli literatür çalışmalarından biri de Ramazan Şeşen'in kaleme almış olduğu "*Müslümanlarda Tarih - Coğrafya Yazıcılığı*" adlı eserdir. Ramazan Şeşen bu eseri 1998 yılında kaleme almış ve bilim dünyasına sunmuştur. Eserde daha önceki literatür çalışmalarından bahsederken Şemseddin Günaltay'ın yaptığı çalışmanın çok eski zamana ait olduğundan ve bilimsel anlamdaki gelişmelerle yeni bilgilerin eksikliğinden bahsedilmektedir. Eseri de bu sebepten dolayı kaleme alan Ramazan Şeşen, İslam tarihçiliğini belirli safhalara ayırarak kitapta incelemiştir. Kitap genel olarak Orta Çağ İslam kaynaklarından bahsetmesinin yanı sıra Selçuklu kaynaklarından da bahsetmektedir. Sınırlı da olsa Selçuklu tarihine ait kaybolan kaynaklar hakkında da bilgiler verilmiştir.²¹

Orta Çağ İslam dünyasında kitap ve kütüphanenin öneminden bahseden ve alanında öncü olan eserlerden biri de İsmail Erünsal'ın 2018 yılında Timaş

²⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb*, çev. Ali Sevim, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.17.

²¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Yayınevinden çıkarmış olduğu “*Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*” adlı eserdir. Eser, ince ve uzun süreli bir çalışmanın ürünüdür. Eserde İslam dünyasında kitapların ortaya çıkışı, kitapların önemi ve daha sonrasında kütüphanelerin oluşumundan bahsetmektedir. Bu hususta İslam dünyasının bilgi birikimi noktasında zenginliğini sunan eser, Selçuklular dönemi kütüphaneleri hakkında da bilgiler vermiştir. Eserde özellikle kütüphanelerin ne şekilde talan edildiği, nasıl zarar gördüğü ve kitapların nasıl kaybolduğu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Kitapların günümüze ulaşmama nedenleri üzerine bu eserden de faydalanılmıştır.²²

Selçuklu tarihinin kaynaklarıyla ilgili son dönemde yapılmış kıymetli araştırmalardan biri de Ayşe Dudu Kuşçu editörlüğünde Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları tarafından 2017 yılında çıkartılan “*Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken*” adlı eserdir. Bu eserde Selçuklu tarihi kaynakları çeşitli sınıflara ayrılarak başlıklar altında tek tek incelenmiştir. Selçuklu kaynaklarının çoğu hakkında bilgi verilen eser, Selçuklu kaynakları hakkında müstakil olarak yapılan araştırmalardan biridir. Kitapta, Selçuklulardan bahseden İslam kaynakları dışında gayrimüslimlerin yazmış olduğu ve Selçuklulardan bahseden kaynaklara da değinilmiştir. Ayrıca günümüze ulaşmayan vekayinanelerden bazıları ve günümüze ulaşmayan Ermeni kaynakları hakkında bilgiler sunulmuştur.²³

4. Türklerde Tarih Yazıcılığının Gelişimi

Tarih yazıcılığı Eski Çağ devirlerinden itibaren oluşmaya başlamış ve gelişerek devam etmiştir. İlk olarak Herodot ile Yunanlarda başlayan ve Herodot’un kendi döneminde gerçekleşen olayları ve savaşları gelecek nesillere aktarmasıyla başlayan tarih yazıcılığı Romalılar döneminde ivme kazanmış, Bizanslılar ise kronik olarak ele aldıkları tarih yazıcılığı ile tarihi olaylar hakkında yoğun bilgiler bırakmışlardır.²⁴ Tarihin eski dönemlerinden itibaren konar-göçer bir sosyal yaşam tarzı benimseyen

²² İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2018.

²³ Ayşe Dudu Kuşçu (edit.), *Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınevi, Konya 2017.

²⁴ Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler Tarih Yazıcılığına Giriş*, çev. Emine S. Özcan, 2. Baskı, Atıf Yayınevi, Ankara 2014, ss.27-30.

Türkler ise bu yaşam tarzlarından dolayı günümüze çok fazla yazılı kaynak bırakmamışlardır. Lakin, Göktürkler döneminden kalan “Göktürk Kitâbeleri” Türk tarih yazıcılığının başlaması açısından önemlidir. XIX. yüzyıl itibariyle Göktürk Kitâbelerinin çözümlenmesi Türk tarihinin aydınlatılması açısından çok değerli bilgilere ulaşılmamasını sağlamıştır.²⁵ Uygurlar döneminde Türklerin Budizm’i kabul ettikten sonra pek çok alanda önemli eserler bıraktığı bilinmektedir. Karabalgasun Yazıtları, Şine-usu Yazıtı gibi yazıtlar ve bu dönemde yazılan “*Sekiz Yükme*” ve “*Altun Yaruk*” gibi eserler Türk tarih yazıcılığının gelişme göstermesi açısından mühim kaynaklar olarak gözümüze çarpmaktadır. İslamiyet’ten sonra ise Türklerin yerleşik hayata geçmeleriyle beraber tarih yazıcılığına önem verilmiştir. Tarih yazıcılığı sürecinde özellikle İslam’ın Türkler tarafından kabul görmesinin ardından yine pek çok eser bıraktıkları söylenebilir.

5. Müslümanlarda Kitap Kültürünün Oluşumu ve Kütüphaneler

İslam medeniyeti köklerini Hz. Muhammed döneminden almış ve temellerini Kuran’a dayandırarak özgün bir medeniyet kurmuştur. Araplarda, cahiliye döneminde şiirlerin Kâbe’ye asıldığına dair kayıtlar varsa da kitapların oluşumuyla ilgili bilgiler mevcut değildir. İslamiyet öncesinde Araplarda kitap kültürünün olmayışının nedeni ise sözlü geleneğin hâkim olmasıdır.²⁶ Hz. Muhammed döneminde ise parşömen üzerine yazılmış ancak günümüze ulaşmayan belgelerden bahsedilmektedir.²⁷

Asr-ı Saadet döneminde Peygamber Efendimizin bildirmiş olduğu ayetler ve hadisler, sahabeler tarafından deriler üzerine yazılmışsa da kitap halinde toplanmamıştır. Kuran’ın “Mushaf” haline getirilmesi ilk defa Hz. Ebubekir döneminde gerçekleşmiştir. Tek nüsha olarak hazırlanan bu Mushaf, Hz. Osman döneminde ise istinsah yoluyla çoğaltılmaya başlanmıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde Kur’an-ı Kerim haricinde başka kitapların çoğaltıldığına dair kayıtlar yoktur. Özellikle hadislerin yazılmasına, Kur’an hükümleriyle karışır düşüncesiyle karşı çıkmıştır.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 38. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015, ss.321-322.

²⁶ Adnan Demircan, Cahiliye Arapları, 3. Baskı, Beyan Yayınevi, İstanbul 2019, s.157.

²⁷ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, Timaş Yayınevi, İstanbul 2018, s.30.

İslam dünyasında kitapla ilgili bilgiler ise Emevîlerin tarih sahnesine çıkışıyla başlamaktadır. Muaviye, İslam dünyasında ilk defa Beytü'l-Hikme'yi kurarak kitaplar getirtmiş ve bazı eserlerin de çevrilmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca kaynakların bahsettiğine göre, Muaviye döneminde bazı alimlerin evlerinde önemli sayıda kitaplar vardır. Bu durum gösteriyor ki, İslam dünyasında kitapların ilk izlerine Emevîler döneminde rastlanmaktadır.²⁸

İslam'ın yayıldığı geniş coğrafyalarda kitabın hızlı bir şekilde yaygınlaşmaması ilk dönem İslam alimlerinin izlediği yöntemden kaynaklanmaktadır. Kâğıt IX. asırda yaygınlaşana kadar İslam alimleri yazılı geleneği kullanmamışlardır. IX. asra kadar olan bu dönem, sözlü kitap kültürünün görüldüğü dönemdir ve izlenen yöntem “semâ ve kıraat” yöntemidir. Ezbere dayanan bu yöntemde öğrenci, müellifin eserini hıfzeder, icazet aldıktan sonra o eseri başka yerlerde okurdu. Sözlü kültürün hâkim olduğu dönemde kitap yazarlara yalancı gözüyle bakılmıştır.²⁹ Bu bakış açısı İslam dünyasında kitabın erken dönemde yaygınlaşmasının önüne geçmiştir. İslam dünyası içinde ilk kitaplar ise daha çok hadis ve mezheplere ait kitaplardır. Matematik, coğrafya, felsefe, tarih gibi akli ilimlere ait eserler, Abbâsîler döneminde yazılmaya başlanmış ve ilme önem verilmesiyle ivme kazanmıştır. Kâğıdın da İslam coğrafyasına girmesiyle eserlerin yazımı kolaylaşmış ve bu dönemde İslam alimlerince İslam medeniyetine katkı sunan eserler kaleme alınmıştır. Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetlerinin de başlamasıyla İslam dünyası kitap birikimi noktasında büyük bir zenginliğe erişmiştir.

İslam dünyası kitap doygunluğuna ulaşmasıyla beraber büyük kütüphanelerin de kurulmasına başlanmıştır. “Beytü'l-kütüp, Hazinetü'l-kütüp, Darü'l-kütüp” isimleriyle anılan kütüphaneler, Emevîler döneminde bireysel olarak bazı alimlerin evinde görülmesinin ardından Abbâsîler döneminde müessese halini almıştır. İslam medeniyetinin önemli müesseselerinden olan kütüphanelere, vakıf geleneği ile sahip çıkılmış ve büyük kütüphanelerin kurulması için devlet adamları veya alimler tarafından kitaplar vakfedilmiştir. İslam coğrafyalarında bu yöntemlerle büyük

²⁸ İsmail Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, ss.38-39.

²⁹ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “*Semâ ve Kıraat*”, DİA, C.25, Ankara 2002, s.436.

kütüphanelerin kurulduğu kaynaklar tarafından zikredilmiştir. Endülüs Emevîleri'nin Kurtuba'da, Fâtımîlerin Mısır'da, Abbâsîlerin Bağdat'ta kurmuş olduğu kütüphaneler dönemin görkemli ve en zengin kütüphaneleriydi. Ayrıca Türklerin İslam dünyasına hâkim olmasıyla da kütüphanelere verilen önem artmıştır. Selçuklular döneminde kurulan Nizâmiye Medreselerinin yanına ek olarak büyük kütüphaneler kurulmuş ve kitaplar vakfedilmiştir. Yine Yakut el-Hamevî, XIII. yüzyıl başlarında Merv'de ondan fazla kütüphanenin olduğunu söylemektedir.³⁰ Zikredilen bu kütüphanelerde; Dini ilimler alanında yazılan eserler haricinde tarih, edebiyat, astronomi, kimya, matematik ve geometri gibi akli ilimlerde de dersler verilmiş ve birçok eser muhafaza edilmiştir.³¹

İslam dünyasında tarih yazıcılığı ise erken dönemlerden itibaren başlamaktadır. İlk olarak Hz. Muhammed'in sireti ve yaptığı savaşlar üzerine telif edilen eserler İslam dünyasında tarih yazıcılığının başlangıcını oluşturmaktadır. Bu anlamda ilk eserlerden biri olarak İbn İshak'ın "*Kitâbü'l-Megâzî*" isimli eseri zikredilebilir. Bunu takiben İbn Hişam, Vakidî ve İbn Sa'd gibi isimlerde tarih alanında eserler vermişlerdir. İlerleyen dönemlerde Belazurî'nin "*Fütûhu'l-Buldân*" isimli eseri gibi büyük tarih kitapları yazılmaya başlanmıştır. Kitap kültürünün İslam dünyasında artmasıyla tarih yazıcılığı da giderek gelişme göstermiştir.³² Taberî ise İslam tarih yazıcılığına yeni bir metot getirmiştir. Taberî'den itibaren İslam tarihçileri Hz. Âdem'den başlamak suretiyle Hz. Muhammed'e kadar gelen dönemleri anlatmışlar ve olayları kendi dönemlerine kadar yıl yıl vekayiname şeklinde getirmişlerdir. Ayrıca bu yeni tarih yazıcılığında büyük devlet adamları ve alimler gibi meşhur kişilerin biyografilerine de yer verilmeye başlanmıştır.³³ İslam tarih yazıcılığında bu metot devam ettirildiği gibi hanedanların tarihlerini anlatan eserlerde yazılmaya başlanmıştır. Selçuklular dönemine kadar bu alanlarda pek çok tarih kaynağı kaleme alınmıştır.

Orta Çağ'da ise İslam dünyası kitaplarla beraber büyük bir medeniyet inşa etmiştir. Özgün bir medeniyet meydana getiren Müslümanlar, eski Yunan

³⁰ Johannes Pedersen, İslam Dünyasında Kitabın tarihi, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s.136.

³¹ S. K. Padover, "*İslam Kütüphaneleri*", çev. Osman Ersoy-Özer Soysal, AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C.I, S.I, 1963, s.279.

³² Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.16-45.

³³ Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.54-57.

filozoflarının eserlerine dahi ulaşarak çeviriler yapmışlar ve kendilerinden önceki dönemin düşünsel ve bilimsel gelişmelerinden faydalanmasını bilmişlerdir. İslam mütefekkirleri ve ilim adamları kümülatif bir birikim ile bilim, felsefe ve edebiyat gibi alanlarda birçok eserler vermişlerdir.

Orta Çağ'da Müslüman âlimlerin kaleme aldığı eserlerin çoğu günümüze ulaşmamış olsa da yazıldıkları dönemde bilime önemli katkılar sağlamıştır. Eserler aynı zamanda yazıldığı dönemin kültürel ve bilimsel gelişimine yönelik bilgiler vermesi açısından tarihçiler için de önem arz etmektedir. Misal verecek olursak; el-Kindî, Farabî, İbn Sina, el-Cezerî ve isimlerini sayabileceğimiz İslam medeniyeti çevresinde yetişmiş büyük alimler, eserler kaleme alarak ilmin gelişimine katkı sağlamışlardır. Bu eserler bilim tarihimiz açısından önemli muhteviyata sahip eserlerdir.

Orta Çağ İslam alimlerinin gayretleri ve devletlerin ilme verdiği önemle teşkil edilen bu muazzam kütüphaneler, insanlık tarihine ışık tutmuştur, kütüphaneler vasıtasıyla taşınan birikim ile gelecek nesillere büyük miras bırakmıştır. İslam âlimleri bu büyük mirası değerlendirerek bu ilmi birikimi hep bir adım ileriye taşımışlardır. Faydalandıkları bu eserler sayesinde tıp, astronomi, matematik, geometri gibi akli ilimlerde döneminin en önemli icatlarını yapmışlardır.

6. Müslüman Müelliflerin İktibas Geleneği ve Bibliyografya Eserler

İslam âlimlerinin kitaplarını yazarken kullandığı iktibas (alıntılama) geleneği, kütüphane fihristleri ve biyografi eserleri bu zengin gelenekten haberdar olmamıza vesile olmuştur. Bu hususta kaybolan eserlerin isimlerinin günümüze ulaşmasında üstünde durmamız gereken asıl önemli noktalardan biri iktibas geleneğidir. İslam dünyasında günümüze ulaşmayan eserlerin çoğundan iktibas geleneği sayesinde haberdar olmaktadır. Müslüman âlimler eserlerini yazarken iktibas ettikleri eserleri kendi kitaplarında zikretmiş ve böylelikle kendinden önceki kitaplardan haberdar olmamızı sağlamışlardır.³⁴ Bu durum hem faydalandıkları eserin sahibine olan

³⁴ Ahmet Külük, "Metinler Arası İlişki Bağlamında Orta Çağ Tarih Yazımında İktibas Yöntemi ve Bilgi Deformasyonu", Mukaddime Dergisi, C.12, S.1, 2021 s.48.

saygıdan hem de kanıt kullanma gereksiniminden kaynaklanmaktadır. Bu konuya örnek verecek olursak, İslam tarih yazıcılığının önemli isimlerinden biri olan İbnü'l-Esîr yazmış olduğu “*el-Kâmil fi't Târih*” adlı eserinde farklı dönemlerdeki siyasi ve sosyal olaylardan bahsetmiştir. İbnü'l-Esîr kitabında aktarmış olduğu bilgilere, İslam dünyasının çeşitli kütüphanelerini gezerek vakıf olmuş ve okumuş olduğu eserleri not almıştır. Kendi eserini yazarken de daha önceki dönemle ilgili kaydettiği bilgilerde faydalandığı kaynağı ve kaynağın sahibini belirterek onun kaleminden nakletmiştir. İbnü'l-Esîr bu kapsamlı eserini yazarken geniş bir dönem içinde pek çok kaynaktan faydalanmış ve bu kaynakları da yeri geldiğinde kitabında zikretmiştir. İbnü'l-Esîr'den örnek verdiğimiz üzere bu durum diğer İslam tarihçileri içinde geçerlidir. İslam tarih yazıcıları eserlerinde tarihi bilgiler verirken aynı zamanda iktibas ettikleri kitaplarla birlikte önemli sayılabilecek ölçüde kitap isimlerini de bizlerle buluşturmaktadır. İslam tarih yazıcılarının geliştirmiş oldukları iktibas geleneği pek çok eserin isminin ve muhtevasının günümüze gelmesine vesile olmuştur.

İktibas geleneği haricinde İbn Nedîm, İbnü'l-Kıffî, İbn Hallikân, İbn Ebû Usaybia, gibi ismini sayabileceğimiz önemli müellifler de eserlerinde dönemin kütüphanelerinde bulunan kitaplar hakkında yazmış oldukları fihrist eserlerde bilgiler vermişlerdir. İsmi zikredilen müelliflerin yazmış oldukları eserler de Orta Çağ'da yazılarak günümüze ulaşan ve ulaşmayan kaynaklar hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Bibliyografya alanında yazılan bu eserler maalesef henüz Türkçeye kazandırılmamıştır.

7. Selçukluların Kültürel Coğrafyası

Tez konumuz Selçukluların kayıp kaynakları olduğu için kısaca Selçuklular ve Selçukluların egemen olduğu kültür coğrafyası hakkında bilgi vermeyi uygun bulduk. Malum olduğu üzere Türkler, konar-göçer hayat tarzları ve salgın hastalık, savaşlar, kuraklık, kıtlık gibi nedenlerle ana yurtları olan Türkistan coğrafyasından farklı coğrafyalara göç etmişler, tarihin farklı dönemlerinde yayıldıkları geniş coğrafyalarda devletler kurmuşlardır.³⁵ Türklerin İslamiyet'ten önce kurmuş oldukları devletlerde

³⁵ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, ss.54-55.

cihana hakim olma fikri ve ülküsü etkiliyken İslamiyet'i kabul eden Türkler, Allah'ın adını yayma gayesi ile gaza ve cihat anlayışını benimseyerek fetihler yapmışlar, bu gaye etrafında büyük devletler vücuda getirmişlerdir.³⁶

Türkler, İslamiyet'ten önce farklı coğrafyalara yayıldıklarından dolayı Hristiyanlık, Musevilik, Budizm gibi farklı dinleri kabul ettikleri tarihi seyir içerisinde bilinmektedir. Farklı coğrafyalara yayılmaları ve bu coğrafyanın yenilikleriyle tanışmaları, Türklerin farklı kültürlerle etkileşim içine girmesine neden olmuştur.

Müslümanların yaptıkları fetihlerle beraber İslam dininin Maveraünnehr bölgesine yayılmasıyla Türkler, İslam'ı yakından tanımaya başlamışlardır. Bu dönemde İslam dininin cazibesi, Türklerin eski dinleriyle İslam dini arasında benzer bazı inanışların olması, Türklerin İslam ordularına girmesi, Müslüman tüccarların ve sufilerin rolü gibi nedenler Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinde önemli etkenler olmuştur.³⁷ Başlangıçta Karahanlılar ve Gaznelilerin İslam'ı yayma mücadeleleri Türkler arasında İslam'ın yayılmasında etkili olmuştur.

Çalışmamızın mevzunu oluşturan Selçuklular, şüphesiz Türk tarihinin en önemli devirlerinden birini oluşturmaktadır. Yaptıkları fetihler ve yönettikleri Türk muhacereti ile Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesinde başlıca vazifeyi üstlenmişlerdir. Geniş coğrafyalara yayılmaları da Selçuklu hanedan mensuplarının farklı coğrafyalarda Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Suriye Selçukluları gibi devletler kurmalarına imkan sağlamıştır. Bu devletlerden Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan Türk ve dünya tarihinin belirli dönemlerine damga vurmuşlardır.

Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan ve Selçuk Bey önderliğinde Cend bölgesine göç eden Kınıklar, bu bölgede Müslüman Türkleri tanımalarının ardından siyasi, sosyal ve ekonomik nedenler sonucunda Müslüman olmuşlardır. Selçukluların bu

³⁶ Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, 26. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017, s.13.

³⁷ Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, s.168; Bekir Biçer, Türklerin İslamlaşma Süreci, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, ss.41-135.

coğrafyada Samanoğulları ve Gazneliler ile kültürel etkileşim içine girmesiyle Selçuklular, İslamiyet'i daha yakından tanımışlardır. İlk defa Fars kaynakları bu dönemde Selçuklulardan bahsetmeye başlamıştır. Bundan sonra kendilerini İslam'a adayan Selçuklular, Gaznelilerle mücadeleleri sonucunda devletlerini resmen kurmuşlardır. Tuğrul Bey devletin başına geçtikten kısa süre sonra İran topraklarını kendi hâkimiyeti altına almıştır Böylelikle Selçuklular, Araplarla komşu olmuşlar ve daha yakından kültürel etkileşim içine girmişlerdir. Selçukluların, Abbasi Devleti ile etkileşim içine girmesiyle Arap kaynakları da Selçuklulardan bahsetmeye başlamıştır.

Selçukluların İran'a hakim olmasıyla komşu olduğu devletlerden biri de Bizans İmparatorluğu'dur. Selçukluların Anadolu'ya komşu olmasıyla Tuğrul Bey döneminde Doğu Anadolu havalisine akınlar yapılmaya başlanmıştır. Bu akınlar üzerine 1048 yılında Pasinler Ovası'nda iki devlet arasında savaş meydana gelmiştir. Selçuklular bu dönemlerde Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeniler ve Süryanilerle de etkileşim içine girmişlerdir. Ermeni ve Süryani kaynakları bu tarihlerden itibaren Selçukluların Anadolu'ya yapmış oldukları akınlardan bahsetmişlerdir. Yine Bizans kaynakları da Selçuklularla yapılan mücadelelere ve Selçukluların akınlarına tarihi kayıtları içerisinde yer vermişlerdir.

Selçuklular bir yandan Batı'ya ilerleyişlerine devam ederken diğer taraftan İslam dünyasının sıkıntılarını gidermek ve birliği tesis etmek için mücadele etmişlerdir. Tuğrul Bey'in hükümdarlığı döneminde esaret altında olan Abbasi Halifeliği, Şii Fâtımî Devleti ve Büveyhoğulları'na karşı Selçuklulardan yardım istemiştir. Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a yaptığı seferle Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh'ı esareten kurtarmış, böylelikle İslam dünyasındaki nüfuzu artmıştır. Bu tarihten itibaren halife siyasi yetkilerini Selçuklulara devretmiş ve Selçuklular İslam dünyasının liderliğini üstlenmiştir.³⁸ Selçuklular ortaya çıktıkları bu dönemde İslam dünyasında ki siyasi ve fikri ayrılıkları sonlandırmak ve İslam düşüncesinde fikir

³⁸ İbnü'l-Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer (Selçuklular), çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınevi, İstanbul 2017, ss.26-34; Anonim, Selçuknâme, çev. Halil İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, ss.18-21; Ali Öngül, Selçuklular Tarihi – 1, 3. Baskı, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2016, ss.18-30.

birliği sağlamak içinde mücadele etmişlerdir.³⁹ Bu siyasi olaylar silsilesi ile daha fazla büyüyen Selçuklular, yıkılış sürecine kadar tarihi süreç içerisinde kültürel anlamda etkileşim içine girdikleri milletlerin tarih yazıcılığı içerisinde daha fazla yer bulmuşlardır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması, Selçuklu devletlerinin sona erdiği anlamına gelmemekteydi. Sultan Alparslan'ın 1071 yılında Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'nun kapıları Türklere açılış ve Türkmenlerin önemli beyler komutasında Anadolu'ya muhacereti ile Anadolu'da; Danişmentliler, Artuklular, Saltuklular, Mengcekliler ve aka Beyliği gibi ilk Türk beylikleri teşekkül etmiştir. Bunların yanında Selçuklu hanedanından olan Süleyman şah, beraberindeki Yabgulu Türkmenleriyle ilk olarak Suriye bölgesine yerleşmiş, Anadolu fetihlerinin nnn açılmasıyla 1075 yılında İznik'e kadar gelerek Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmaya muvaffak olmuştur.⁴⁰ Türkiye Selçukluları kuruldukları Anadolu coğrafyasında Büyük Selçuklular gibi Ermeni, Rum ve Süryani gibi milletlerle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu etkileşim sonucunda Ermeni, Rum ve Süryani kaynakları Selçukluların Anadolu'ya akınları ve hakimiyetlerini konu edinmeye başlamışlardır. Bunun yanında Anadolu üzerinden düzenlenen Haçlı Seferlerinde de, Haçlılar ile Selçuklular arasında mücadeleler yaşanmış. Bu mücadeleler Selçuklu kaynakları ile Haçlı kaynaklarına yansımıştır.

II. Kılıç Arslan döneminde 1176 yılında Miryakefalon Savaşı'nın kazanılmasıyla Türkiye Selçuklu Devleti Anadolu'daki hâkimiyetini tam anlamıyla sağlamıştır. Bu zaferle Malazgirt zaferini pekiştiren Türkiye Selçukluları, Anadolu'yu kesin olarak Türk vatani haline getirmişlerdir. Bizans bu yenilginin ardından bir daha

³⁹ İhsan Fazlıoğlu, Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi, Papersense Yayınları, İstanbul 2015, ss. 130-131.

⁴⁰ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 14. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s.84. (Osman Turan Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihini 1075 yılı olarak kabul etmektedir ancak Selçuklu tarihçileri arasında bu konuyla ilgili farklı görüşler de ortaya atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu, Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1981.)

topyekûn olarak Türkiye Selçuklu Devleti'yle mücadele edememiş, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki hâkimiyetini tanımıştır.⁴¹

Türkiye Selçuklu tarihinin önemli devirlerinden biri de Sultan Alâeddin Keykubad dönemidir. Kısa sürede devlet otoritesini ele alan Alâeddin Keykubad yaptığı fetihlerle Selçukluları daha güçlü bir devlet haline getirmiştir. Alâeddin Keykubad sağlam politikalarla Selçuklu Devleti'ni güçlendirirken İslam dünyasını ve Selçukluları uğraştıracak yeni bir tehdit olan Moğol tehdidi de ortaya çıkmıştır. Alâeddin Keykubad her ne kadar komşu devletlerle Moğollara karşı ittifak kurmak istese de, Hârizmşahların Moğol tehdidiyle Selçuklu sınırlarına gelmesi ve Celâleddin Hârizmşah'ın Selçuklu topraklarına saldırmasıyla iki devlet arasında 1230 yılında Yassıçimen Savaşı çıkmıştır. Bu savaşı Selçukluların kazanmasının ardından Hârizmşah Devleti yıkılmış, Hârizmşahların toprakları üzerine ise Moğollar yerleşmiştir. Alâeddin Keykubad saltanatı döneminde Moğollarla iyi geçinerek topraklarını onlara karşı savunmuştur.⁴² Sultan Alâeddin Keykubad'ın zehirlenerek öldürülmesinin ardından Selçuklu tahtına geçen oğlu Gıyâseddin Keyhusrev döneminde Selçuklular topraklarını Moğollara karşı savunamamış, 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu ordusu Moğollara karşı bozguna uğramıştır ve Selçuklu Devleti'nin çöküş dönemi başlamıştır.⁴³ Türkiye Selçuklu Devleti döneminde, onların etkileşim içine girdikleri bir millet de yukarıda bahsedildiği üzere Moğollar olmuştur. Moğol tarih yazıcılığı içinde de Selçuklulardan bahsedilmiştir.

Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklularının kısa tarihine baktığımızda geniş coğrafyalara yayıldıklarını görmekteyiz. Bu yayılma dönemlerinde Selçuklular, yayıldıkları coğrafyalara kendi kültürlerini getirdikleri gibi başka kültürlerden de etkilenmesi muhakkaktır. Bu açıdan Selçukluların tarihini incelemek de zorlaşmaktadır. Farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda bulunan Selçuklu devletlerinden pek çok millet, tarih yazıcılığı içinde bahsetmiştir. Ancak, Selçukluların bu kadar farklı milletlerle etkileşim içine girmesi ve farklı kaynaklarda Selçukluların

⁴¹ Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017, ss.92-95.

⁴² Salim Koca, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.5, Ankara 2009, s. 189.

⁴³ Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmasının Rolü*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, ss.79-90.

varlığından söz edilmesi, Selçuklu tarihi hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Selçuklularla ilgili, ilk ortaya çıktıkları dönemlerde daha çok Gazneli kaynaklarından haberdar olmaktadır. İran coğrafyasına ve Mezopotamya'ya girmelerinin ardından ise Abbâsiler döneminde Arap kaynakları Selçuklulardan bahsetmeye başlamışlardır. Selçukluların Doğu Anadolu'ya girmesi ve burada gayrimüslimlerle etkileşimde bulunmasıyla Süryani, Ermeni ve Gürcü kaynakları Selçuklulardan bahsetmiştir. Bizans ile girdikleri mücadelelerde ise Grek kaynakları Selçuklular hakkında bilgiler vermiştir. Selçuklular Haçlılarla yaptıkları mücadeleler neticesinde Haçlı kaynaklarında bahsedilen devletlerden biri olmuştur. Selçukluların geniş coğrafyalara yayılması göstermektedir ki, etkileşim içine girdikleri devletler tarih yazıcılığı içinde Selçuklulardan bahsetmişlerdir. Bu durum Selçuklar hakkında siyasi, kültürel, ekonomik veya toplumsal olarak pek çok kaynakta bilgilerin geçmesine ve günümüze ulaşmasına imkân sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASI'NDA KİTAPLARIN

KAYBOLMA NEDENLERİ

Orta Çağ dediğimizde uzun bir süreci kavramın içine dahil edebiliriz. Bu uzun süreç içerisinde en önemli gelişmelerden biri de İslam Medeniyetinin VII. yüzyıldan itibaren yükselerek büyük gelişme göstermiş olması ve geniş coğrafyalara yayılmasıdır. İslam Medeniyeti bu genişleme sırasında yayıldığı coğrafyaların birikimlerinden de faydalanarak tıp, astronomi, matematik, felsefe, tarih gibi isimlerini çoğaltabileceğimiz ilimlerin pek çoğuna kendi özgün yaklaşımıyla yenilikler getirmiştir.

Bünyesinde çıkarmış olduğu büyük alimler ve o alimlerin yazmış olduğu eserler, insanlık tarihi açısından da önemli gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Çeşitli dönemlerde Endülüs'ten başlayarak Orta Doğu, Türkistan ve daha sonraları Anadolu'da büyük ilim merkezleri karşımıza çıkmaktadır. İslam dünyası çevresinde VIII. yy. itibariyle büyük ilim merkezleri oluşturulmuş ve bu büyük ilim merkezlerinde büyük kütüphaneler kurulmuştur.⁴⁴ Kurulan bu kütüphanelerde kitaplar özenle muhafaza edilmiş ve ilim insanların faydasına sunulmuştur. Önemli görülen eserler aynı zamanda müstensihler tarafından istinsah edilerek farklı kütüphanelere de dağıtılmış ve böylelikle daha çok insana ulaşması sağlanmıştır. Devletlerin kurmuş oldukları kitapların haricinde kitap meraklılarının da kendi evlerinde oluşturmuş oldukları kitaplardan dönemin kaynakları bahsetmektedir.

İslam Medeniyeti çevresinde kitapların asıl yaygınlaşması ise IX. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. Bu durumun en büyük nedenlerinden biri ise bu döneme kadar İslam dünyasında kâğıdın çok fazla kullanılmamasıdır. Ancak IX. yüzyıldan itibaren kâğıdında kullanılmaya başlanmasıyla artık kitapların sayılarının büyük oranda artış gösterdiği söylenebilir. Kâğıdın yaygınlaşmasıyla kitapların da istinsahları yapılarak çoğaltılması sağlanmıştır. Böylelikle İslam dünyası çevresinde büyük kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır. Bu kütüphanelerden el-Hâkem'in Endülüs'te kurmuş olduğu

⁴⁴ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.48.

kütüphane en meşhurlarındandır. Kaynaklar 400 bin ciltlik eserin olduğundan bahsetmiş ve sadece kataloğunun kırk dört cilt olduğu söylenmiştir. İslam dünyası kitaplar konusundaki bu zenginliğini uzun yüzyıllar boyunca devam ettirmiştir.⁴⁵

Selçuklular dönemi de kitaplar ve kütüphaneler konusunda zenginliğin yaşandığı dönemlerden biridir. Açılan medreselerin yanlarında mutlaka kütüphaneler kurulmuş ve bu şekilde talebelerin kitaplardan faydalanması sağlanmıştır. Özellikle Nizâmülmülk'ün gayretleriyle açılan ve kendi isminin verildiği Nizâmiye Medreseleri, Selçuklular döneminin en önemli bilim merkezlerinden biri olmuştur. Selçuklu devletinde farklı coğrafyalarda açılan bu medreselerde büyük alimlerin yetişmesi sağlanmıştır.

İslam dünyası ve Selçuklular dönemiyle ilgili medeniyet gelişimi, kurulan muazzam kütüphaneler ve kitaplara verilen önemden bahsettikten sonra aklımıza şu soru gelmektedir: “İslam dünyası çevresinde alimlerin yazmış olduğu ve değerli bilgiler ihtiva eden eserlere ne oldu?” Bu sorunun cevabını aramak için, Selçuklu tarihinden bahseden kaynaklara girmeden önce bu bölümde kitapların kaybolma nedenleri üzerinde durmamızın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Çünkü, İslam dünyasında günümüze gelene kadar kitapların kaybolma nedenleri benzerlikler içermektedir.

Bu bölümde savaşlar ve istilalar, dini ve siyasi nedenler, isyanlar sonucu kütüphanelerin yağmalanması, doğal afetler ve yangınlar, dayanıksız malzemelerin kullanılması ve bazı müelliflerin eserlerini imha ettirmesi gibi nedenlerle kitapların kaybolmasına değinilecektir. Bu başlıklarda kitapların kaybolma nedenlerinden bahsedilirken İslam dünyasında kitapların kaybolma nedenleriyle ilgili örnekler verilerek kitapların kaybolma nedenleri desteklenecektir. Bu başlıklar etrafında özellikle Selçuklular döneminde kitapların kaybolmasının nedenleri üzerinde durulmasının yanı sıra İslam dünyasının farklı dönemlerinden de misaller verilecektir. Bu başlıklar sıralanırken kitapların kaybolmasına etki eden olaylar dikkate alınarak sıralama yapılmıştır. Başlıklar içerisinde olaylardan bahsederken tarihi süreç

⁴⁵ Aydın Sayılı, “Orta Çağ İslam Dünyası İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri”, s.16.

içerisinde gerçekleşen olayların kronolojik olarak verilmesine dikkat edilmiştir. Bazı durumlarda verilen örneğin önemine göre kronolojiden bağımsız hareket edildiği olmuştur.

1.1. Savaşlar ve İstilâlar

İnsanlığın tarihi sürecinde bilim ve kültür anlamında en büyük gerilemeyi savaşlar ve istilalar yaşatmıştır. Kurulan büyük şehirler, bu şehirlerin içinde oluşturulan kütüphaneler kimi zaman bu savaşlardan en olumsuz sonucu almış ve kitaplar zarar görmüştür. Elbette bütün medeniyetler gittikleri yerlere yıkım getirmemişlerdir. Örneğin, Türkiye Selçukluları ve Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri, Anadolu'ya akın akın girdiklerinde Anadolu'yu talan etmek yerine, yurt tutacakları bu vatani ihya etme girişiminde bulunmuşlardır. Ancak Orta Çağ'da öyle dönemler vardır ki yapılan istilalara ve kültürü yok etme faaliyetlerine kimse ses çıkaramamıştır. Bu örneklerin en başında Moğolların sistemli olarak gerçekleştirmiş oldukları istilalar gelmektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılma ve hükmetme arzusu ile ele geçirdikleri bölgelerde acımadan insanları katleden Moğollar, insanlık tarihinin birikiminin de yok olmasına neden olmuşlardır. Girdikleri şehirlerde, şehirlerin kültürel miraslarına ve kütüphanelerine zarar vermişlerdir. Orta Çağ İslam dünyasında üstünde durmamız gereken bir diğer savaş ve istila faaliyeti ise Haçlıların İslam dünyasına yapmış oldukları seferlerdir. Belirli dönemlerde yapılan bu seferlerle beraber Avrupa hem İslam medeniyetini yakından tanıyarak ondan faydalanma fırsatı bulmuş hem de düşmanı gördüğü medeniyetin unsurlarını yok etmekten de çekinmemiştir. Orta Çağ dünyasının gördüğü en büyük medeniyet katliamlarından bir diğeri ise İspanyolların, Endülüs Emevîleri'nin Kurtuba ve Afrika gibi önemli merkezlerinde meydana getirdikleri kültür ve medeniyet kıyımıdır. Tamamen sistemli bir şekilde gerçekleşen bu kıyımda, Batı, İslam medeniyetinin izlerini silmek için İspanya'da bulunan bütün İslam birikimine zarar vermiştir. Kütüphaneler, mimari eserler bu kıyım sırasında yok olmuş, Endülüs Emevîleri'nin oluşturmuş olduğu büyük medeniyetin çok az kısmı günümüze gelebilmiştir. Bu başlık altında Selçuklu kütüphanelerinin de yağmalanmasına neden olan Haçlı Seferleri ve Moğol istilasını üzerine durulacaktır.

1.1.1. Haçlı Seferleri

İslam dünyasının XI. yüzyıl sonlarında ve XII. yüzyıl başlarında maruz kaldığı en büyük istilalardan biri de Batı'dan gelmiştir. Günümüzde Haçlı Seferleri olarak bahsettiğimiz ve Avrupalılar tarafından İslam dünyasına düzenlenen seferler 1096 yılında başlamış ve 1291 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönem sınıflandırıldığında İslam dünyası üzerine toplam sekiz Haçlı Seferi yapılmış, bu seferlerden Bizans'ın başkenti Constantinopolis'de (İstanbul) büyük zarar görmüştür. Katolik Hristiyanların düzenlediği Haçlı Seferleri'nin temel amacı kendileri için de kutsal sayılan Kudüs'ü almak olmuş ancak Avrupalılar, Doğu'ya geldiklerinde zenginlikleri görünce ekonomik anlamda da kazanç sağlamak ve Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek için bu seferleri yapmışlardır.

Bu seferler arasında başarıya ulaşan tek Haçlı Seferi, I. Haçlı Seferi olmuştur. Diğer seferlerde de bazı küçük başarılar elde edilse de Haçlılar tam olarak istediklerini alamamışlardır. Türklerin Anadolu'ya ilerleyişi ve Bizans'ı tehdit etmesi sonucunda, Türkleri Anadolu'dan atmak ve Hristiyan topraklarını yeniden ele geçirerek kutsal şehir Kudüs'e ulaşmak isteyen Haçlılar, Papa Urbanus'un çağrısının ardından Avrupa'da toplanmaya ve çağrıya karşılık vermeye başlamışlardır.⁴⁶ Özellikle Keşiş Pierre l'ermite'nin çağrısı sonucunda 20 bin haçlı hazırlanmış ve İstanbul'a hareket etmişti. Ardından Avrupa'da itibar kazanmak için yarışa giren asiller ordularını toplayarak Haçlı orduları içine katıldılar. Büyük hayallerle İslam dünyası üzerine sefere giden haçlı kuvvetleri kalabalık ve tam teçhizatlı ordularıyla Anadolu'ya geldiler, İznik'i aldılar ve hızlı şekilde Selçuklu topraklarından geçerek Kudüs'e doğru ilerlediler. Haçlılar, İslam dünyası üzerine yaptıkları bu seferlerde girdikleri yerleri yakıp yıkarak ilerlediler ve İslam medeniyetine büyük zarar verdiler. İslam dünyasının ortasına bir hançer gibi saplanan Haçlılar; Kudüs, Urfa, Antakya ve Trablus gibi bazı şehirleri de ele geçirerek bu şehirlerde hâkimiyet sağladılar.⁴⁷

Haçlılar, İslam toprakları üzerine bir istilâcı gibi girdiklerinde geçtikleri yerleri yakıp yıktılar ve Müslümanlara besledikleri kinle onlara görülmemiş katliamlar

⁴⁶ Işın Demirkent, "Haçlılar", DİA, C.14, İstanbul 1996, ss.526-533.

⁴⁷ Öngül, Selçuklular Tarihi – 1, ss.162-169.

yaptılar. Nitekim bu katliamların en büyüğü Haçlıların Kudüs'ü işgali sırasında yaşanmıştır. Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin taht mücadeleleriyle uğraşmasından dolayı Haçlılarla savaşılabilecek etkin bir gücün olmaması neticesinde kısa zaman önce Fâtımîlerin eline geçmiş olan Kudüs'ün önüne gelen Haçlılar şehri uzun süre kuşattılar. Nitekim, bu kuşatmalar sırasında yapılan saldırılara dayanamayan Kudüs, 15 Temmuz 1099 tarihinde Katolik Hristiyanların eline geçti. Kaynakların aktardığına göre şehirden tek sağ çıkan, yenildiğini anladıktan sonra şehri Haçlılara teslim etmeyi kabul eden Fâtımîlerin Kudüs Valisi İftihârü'd-devle olmuştur. Şehre giren ve askerleri teslim alan Haçlılar ise bütün evlere girmişler, Müslümanları eşi benzeri görülmemiş şekilde katletmişlerdir. İslam kaynakları katledilen Müslümanları anlatırken Haçlılara yaptıkları büyük zulümlerden dolayı lanet okumuşlardır.⁴⁸ Bunların daha acısını ise Haçlı kronikleri bahsetmektedir. Haçlı kronikleri yazan Fulcherius, Willermus ve anonim Haçlı kronikleri şehirde kadın, çocuk, yaşlı demeden herkesin katledildiğini hatta bu katliamlar sırasında Süleyman Mabedinin kanla dolduğundan bahsetmektedir. Haçlılar bununla da kalmayıp Müslümanların kutsal yerlerini ateşe vermişlerdir.⁴⁹ Kudüs'te bu acımasız katliama uğrayan sadece Müslümanlar olmamış, Yahudiler de şehri savunurken Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle büyük katliamlara tabi tutulmuşlardır. Haçlılar, katliamdan kurtulmak için Sinagoglara sığınan Yahudileri bu ibadet yerleri içinde diri diri yakmışlardır.⁵⁰ Bu katliamda kaynaklar katledilen insanların sayısını farklı farklı verse de 60 binin üzerinde insan bu saldırıda hayatını kaybetmiştir.⁵¹

Böyle büyük istilalarda sadece insanlar zarar görmez, insanların yanında yıkılan şehirdeki büyük birikim de zarar görür. Kaynaklar her ne kadar Kudüs katliamı sırasında doğrudan kitapların yakıldığı ile ilgili bilgi vermese de birazdan bahsedeceğimiz üzere Haçlılar girdikleri yerlerde kütüphaneleri de yakmaktan

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kamil, C.X, s.236; İbn Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, çev. Mehmet Keskin, C.XII, İstanbul 1994, s.304.

⁴⁹ Ziya Polat, "Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri" Milet ve Nihal Dergisi, S.16, C.1, 2019, ss.186-187; Işın Demirkent, Haçlı Seferleri, I. Baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, ss.55-58.

⁵⁰ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, çev. Fikret Işıltan, 2. Baskı, TTK Yayınları, C.1, Ankara 1989, s.221.

⁵¹ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Grigor'un Zeyli, çev. Hrant Andresyan, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2019, s.199.

çekinmemiştir. Kudüs insanlık tarihi için önemli şehirden biridir ve büyük bir birikime sahiptir. Haçlılar, şehre girip tahrip ettiğinde muhtemelen kitaplarda zarar görmüştü.

Haçlılar'ın yaptıkları seferlerde tahrip ettikleri tek yer Kudüs değildi. Bundan evvel Antakya'yı aldıklarında aynı katliamı yapmışlardı. Yine Urfa alındığında Müslüman halk benzer katliamlara tabi tutuldu. Şehirler yine yakılıp yıkıldı. Kudüs'ü kendileri için önemli bir merkez yapan Haçlılar, buradan yönettikleri seferlerle İslam dünyasına saldırmaya ve İslam Medeniyetine zarar vermeye devam ettiler. Endülüs Emevîleri'nden sonra Ammaroğulları'nda kalmış olan Trablus'da Haçlı saldırılarına uğrayan bir diğer İslam merkeziydi.⁵² Claude Cahen'in "*Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*" adlı kitabında alıntı yaptığı İbnü'l-Furat, Trablus'ta Ammaroğullarına ait yakılan Darü'l-İlm'den şu şekilde bahsetmektedir: "*Trablus'ta, güzelliği, zenginliği veya değeri bakımından hiçbir ülkede eşi benzeri olmayan bir Darü'l-İlm vardı... Orada üç milyon kitap vardı, bütün ilahiyat, Kur'an bilimleri, hadis, adap kitapları ve diğerleri arasında, elli bin Kur'an ve yirmi bin Kadir-i Mutlak Allah'ın Kitabının tefsiri vardı. Bu bilim sarayı dünyanın harikalarından biriydi. Ammaroğulları'nın bütün ülkelerdeki kitapları satın alan ajanları vardı. Franklar Trablus'a girdikleri ve şehri aldıkları zaman Darü'l-İlmi yakıtılar, çünkü onların lanet rahiplerinden birisi bu kitapları görmüş ve onlardan korkmuştu. O, değerli Kur'anların bulunduğu odaya denk gelmiş, elini uzattığı eserlerin Kur'an olduğunu görmüş. Bu odada sadece 'Müslümanların Kur'anı var' demiş ve onlar da orayı yakmışlar. Bununla birlikte bazı kitaplar kurtarıldı ve Müslüman ülkelere götürüldü.*"⁵³ Endülüs Emevîleri'nin mirasını devralan ve zengin bir kütüphane kuran Ammaroğulları uzun yıllar boyunca kitaplar toplamış, hatta kitap toplamak için şehirlere adamlar bile göndermişlerdir. Kurulan bu büyük kütüphanede İslam kaynakları bir milyona yakın kitaptan bahsetmektedir. Kütüphanede otuz müstensih ve diğer görevliler de bulunmaktadır. Nitekim, bu büyük kütüphane, yukarıda da bahsedildiği gibi Haçlı saldırılarında yakılmış, içlerinden çok az kitap kurtarılabilmıştır. Bu durum Haçlıların girdikleri şehirlerde kütüphaneleri de yağmaladığını açıkça göstermektedir. Dönemin kaynakları Haçlı saldırılarını anlatırken kütüphanelerin yakılmasına veya kitaplara zarar

⁵² İbnü'l-Esîr, el-Kamil, C.X, s.381; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.369.

⁵³ Claude Cahen, Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s.327.

vermesine nadir olarak değinse de, zannımızca yapılan saldırıların çoğunda kitaplar zarar görmüştür. Haçlıların kitaplara zarar vermesiyle ilgili bir örnek daha vermek gerekirse amacından sapan ve İstanbul'a yapılan IV. Haçlı Seferi örnek verilebilir: Haçlılar, İstanbul'a girdiğinde şehri yağmalamışlar, Bizans'ın büyük mabetlerine zarar vermişler ve kroniklerin anlattığına göre kutsal kitapların üzerinde tepinmişlerdir.⁵⁴ Bu durum da, Haçlıların girdikleri şehirlerde kitaplara önem vermeden zarar verdiklerini göstermektedir. Nitekim, Avrupalılar bu dönemde İslam dünyasına yaptıkları seferlerde bu zenginliği yeni yeni tanımaktaydı. Orta Çağ'da medeniyetten uzak olmaları dolayısıyla zapt ettikleri şehirlere girdiklerinde kitaplara değer vermemeleri ve onları tahrip etmeleri de doğal gözükmemektedir.

Haçlıların birinci seferleri doğrudan Selçuklu toprakları üzerinden gerçekleşmiştir. Haçlılar, Anadolu'ya girdiklerinde o zaman Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti olan İznik'i almıştır. Ardından Selçukluların geri çekilmesiyle Haçlılar Anadolu'da ilerleyebilmişlerdir. Haçlı birlikleri Anadolu'dan geçerken büyük oranda yağma faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu yağma faaliyetlerin şehirler ve doğal olarak kütüphaneler de zarar görmüştür.⁵⁵

1.1.2. Moğol İstilas

Moğollar, dünya tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir şekilde tarih sahnesine çıkarak çok kısa bir zaman içinde geniş toprakları hâkimiyetleri altına aldılar. 1206 yılında Cengiz Han'ın büyük kurultayda han seçilmesinin ardından Cengiz Han'ın etrafında birleşen Moğollar, istila faaliyetlerine başladılar.⁵⁶ Bu dönemde yükselişi durmuş ve yerini sükunete bırakmış olan İslam devletleri ise kargaşalarla uğraşmaktaydılar. İslam topraklarını tek tek ele geçiren Cengiz Han, Türkistan'da girdiği yerleri yakıp yakıyor, tabiri caizse taş üstünde taş bırakmıyordu. Moğol yıkımının yakından tanığı olan dönemin tarihçilerinden İbnü'l-Esîr, Moğol vahşetini *"Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felaketten evvel ölüp gitseydim.*

⁵⁴ Demirkent, Haçlı Seferleri, s.177.

⁵⁵ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.133-135; Öngül, Selçuklular Tarihi – 1, ss.166-168.

⁵⁶ Anonim, Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2016, s.134.

Adım ve sanım unutulsaydı da bu olayla karşılaşmasaydım, böyle bir olayı yaşamaydım!” sözleriyle anlatmıştır.⁵⁷ Bu sözler bile İslam medeniyeti üzerinde gerçekleşen yıkımın ne denli acımasız olduğunu gözler önüne sermektedir.

Türkistan coğrafyası, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından Hârizmşahların hâkimiyeti altına girdi. Moğol istilasının başlamasının sebebi de Hârizmşahların Moğollar üzerinde izledikleri politika olacaktı. Hârizmşahların Otrar valisi İnalçık, Cengizhan'ın gönderdiği tüccarları öldürmüş, bu olay tarihi kaynaklara Otrar Faciası olarak geçmiştir.⁵⁸ Cengiz Han bu olaya çok sinirlenmiş, Otrar Valisi İnalçık'ın kendisine teslim edilmesini istemişti ancak Hârizmşah Muhammed, valisini teslim etmeyince Cengiz Han batı seferine çıkmıştır. Çok kısa zamanda Otrar önlerine gelen Cengiz Han, burada büyük katliamlar yapmış ardından Harezmi Muhammed'in üzerine giderek seferine büyük yıkımlar gerçekleştirerek devam etmiştir. Moğollara karşı başarılı olamayan Hârizmşah Muhammed geri çekilmek zorunda kalmış, Moğollarda girdikleri şehirleri yakıp yıkmışlardır. Moğolların bu dönemde girdikleri şehirler arasında Türkistan'ın önemli ilim merkezlerinden Buhara ve Semerkant da bulunuyordu. Kısa süre içinde Buhara önlerine gelen Moğollar, Buhara halkının direnişi ile karşılaştı. Uzun kuşatma sonucunda Buhara'ya girmeye muvaffak olan Moğollar, yağma faaliyetlerini bitirdikten sonra şehri ateşe verip kadın, yaşlı, çocuk herkesi katlettiler.

Ebu'l-Ferec bu konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: Buhara'nın en büyük mimari yapısının içine giren Cengiz Han yanındakilere *“Burası padişahın evi midir?”* diye sordu. Onlar *“Hayır, burası Tanrı evidir.”* cevabını verdiler. Burada minbere çıkan Cengiz Han, Buhara büyüklerine *“Kırlarda hayvanların yiyecekleri ot yoktur. Siz ambarlarınızdakiler ile onları doyurun.”* diyerek emir verdi. Bunun üzerine ahırlar yapıldı ve Cengiz Han'ın hayvanları beslendi. Bu bilgilerden sonra Ebu'l-Ferec, Moğolların ahırlar yapmak için kitap sandıklarının içini boşalttıklarını ve sandıkları

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, C.XII, s.312.

⁵⁸ Nesevi, Siret-i Celâleddin Mengüberti, çev. Necip Asım, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1934, s.29; İbrahim Kafesoğlu, Harezmişahlar Devleti Tarihi, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1984, s.236; Anonim, Selçuknâme, s.181.

ahır yapımında kullandıklarını anlatmaktadır.⁵⁹ Sandıkların içinde bulunan kitaplar ise etrafa saçılmıştır. Buhara'nın en büyük camilerinden olan bu camide fazlasıyla kitap olduğunu tahmin edilmektedir. Moğollar, camide eğlence tertip ettikten sonra bu büyük cami dahil Buhara'yı ateşe vermişlerdir. İbnü'l-Esîr ise Moğollar'ın, Buhara istilasını anlatırken Ku'ran-ı Kerimleri ve kitapları hendeklere atıp hendekleri kapattıklarından bahsetmektedir.⁶⁰ Bu durum İslam medeniyetinin önemli kentlerinden biri olan Buhara'da ne denli büyük bir kitap kıyımı yapıldığının göstergesidir.

Moğollar, Buhara'da hâkimiyeti sağladıktan sonra Semerkant'a hareket etmişlerdir. Semerkant'ı da kısa süre içinde ele geçiren Moğollar, Buhara'dakine benzer katliamları burada da yapmışlardır. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre, Moğollar, Semerkant'ın en büyük camiini de bu istila sırasında yakmışlar, şehri harabe haline çevirmişlerdir.⁶¹ Semerkant'ın ardından Türkistan'ın önemli şehirlerinden Merv'de Moğol katliamında büyük kıyıma uğramıştır. Yakut el-Hamevî eserlerinde Merv'de bulunan kütüphanelerden bahsetmekte ve bu kütüphanelerin Moğolların şehri istila ettikten sonra yok olduğunu söylemektedir.⁶² Padover'in, İslam Kütüphaneleri adlı çalışmasında Hamevî'den alıntı yaparak verdiği bu bilgi de Moğolların girdikleri şehirlerde kütüphanelere yönelik yaptıkları saldırıları gözler önüne sermektedir.

Moğollar, 1220 yılında İslam dünyası üzerinde bu büyük yıkımları yapmalarını ardından İran ve Azerbaycan coğrafyalarını da çok kısa zaman içinde ele geçirdiler ve girdikleri bu şehirleri de yakıp yıktılar. Türkiye Selçukluları, Sultan Alâeddin Keykubad'ın aldığı önlemler ve Moğollara karşı dahice siyaseti sayesinde bu tehlikeden kurtulmuşlardı. Sultan Alâeddin Keykubad'ın vefat etmesi ve Selçuklu idari mekanizmasında çıkan huzursuzluklardan faydalanan Moğollar, kısa sürede Anadolu'ya yağma faaliyetlerinde bulunmaya başladılar.⁶³ Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev 1243'te Köse'de Moğolların karşısına çıktıysa da Selçuklu

⁵⁹ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.11.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.XII, s.320.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Bidâye*, C.XII, s. 322.

⁶² S. K. Padover, "İslam Kütüphaneleri", s.282.

⁶³ Salim Koca, "*Moğol İstilasına Karşısında Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası*", s.189.

tarihinin dönüm noktası olan büyük bir yenilgi aldı.⁶⁴ Köseadağ'da elde ettikleri galibiyetin ardından Moğollar, Anadolu'ya hakim oldu. Kısa süre içinde Erzurum'a gelen Moğollar, bu şehri yakıp yıktılar, ardından Sivas da aynı akıbete uğramaktan kurtulamadı. Anadolu şehirleri içinde kıyımların en büyüğü ise Kayseri'de meydana geldi. Ahilerin yoğun olarak teşkilatlandığı bu şehir, onlar tarafından savunulmak istenmiş, nitekim Moğollara karşı büyük bir direniş hareketi başlamıştı. Lakin, Moğollar Kayseri'ye girdikten sonra şehre büyük tahribat yaptılar, şehri yakıp yıktılar.⁶⁵

Moğollar, Anadolu'da hâkimiyet kurduktan sonra İslam memleketleri üzerindeki istilâlarına devam ettiler. Bunlar arasında istilaya uğrayan en önemli kentlerden biri de Bağdat'tır. Moğolların İslam Medeniyeti üzerindeki en büyük yıkımları burada olmuştur. 1258 yılında şehre giren Moğollar, şehri yağma etmişler, herkesi kılıçtan geçirmişlerdir. Bağdat'ta bulunan kütüphaneler de bu sırada büyük kıyıma uğramıştır. Bu kütüphaneler arasında dönemin en büyük kütüphanelerinden olduğu bilinen Mustansiriyye Kütüphanesi yağma edilmiş ve birçok kitap bu yağma sırasında yok olmuştur. Yine Bağdat'ta bulunan Nizâmiye Medreseleri yağma edilmiş, buradaki kitaplar da zarar görmüştür. Dönemin kaynakları Moğolların Bağdat'a girmesini ve burada yaptıkları katliamları acı bir şekilde anlatmaktadır. Baybars el-Mansuri eserinde: *"656 yılında (1258) Hulagü askerleriyle beraber Bağdat'a geldi. Dileğine karşı konulmayan Allah'ın takdiri ile orayı aldı. Halife el-Mutasıbillah'ı öldürdü. Irak'ta yaptığı gibi kan döktü, cinayetler işledi, her yeri yakıp yıktı"*⁶⁶ diyerek vahameti ortaya koymaktadır. Makdisî ise Moğolların yaptıkları kitap kıyımını şu sözlerle anlatmaktadır: *"Moğollar Bağdat'a girdiler, orayı paylaştılar. Her tümen bir bölgeyi aldı. Otuz dört gün insanları öldürdüler, çok az insan kurtuldu. Öldürülenlerin sayısı 1.800.000 kişiye ve daha fazlaya ulaştı. Kalanlara eman verildi. Mustansiriyye Medresesi'ndeki kitapları Dicle Nehrine attılar. Hızlı, berrak akmasına rağmen nehir*

⁶⁴ Aksarayî, Müsameretü'l-Ahbâr, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.25.

⁶⁵ Ahmed b. Mahmûd, Selçuknâme, C.II, çev. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s.154; İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye fi Umûri'l-Alâiyye, çev. M. Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, 3. Baskı, Kitâbevi Yayınları, İstanbul 2015, ss.173-179; Ebu'l-Ferec, Târîhu Muhtasari'd-Düvel, s.19.

⁶⁶ Baybars el-Mansurî, Et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye, çev. Hüseyin Polat, TTK Yayınları, Ankara 2016, ss.32-33.

suju siyahlaştı."⁶⁷ Moğolların Bağdat'ta büyük katliamlar ve yağmalar yaptıkları dönemin bütün kaynaklarında geçmektedir ancak Makdisî'nin kütüphanelere ve kitaplara verilen zararlarla ilgili verdiği malumat çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Makdisî'nin, ölenlerin sayısını verirken yapılan katliamları abartmak için fazla sayı verdiği düşünülebilir. Yine Dicle Nehri'nin rengi değişti derken abartılı bir dil kullanmıştır. Lakin, Moğolların şehirde yaptığı tahribatın doğruluğu şüphe götürmemektedir. Moğollar, Bağdat'ta kütüphanelere zarar vermişler ve bu kütüphanelerdeki çoğu kitabı ya yakmışlar ya da nehir sularına atmışlardır. Yağma edilen kütüphaneler arasında Vezir Sâbûr b. Erdeşîr'in Kerh Mahallesi'nde kurduğu kütüphane de zikredilmektedir.⁶⁸ Yukarıda zikredilen durumlar göz önünde bulundurulduğunda Selçuklu tarihinden bahseden çoğu eserinde burada kütüphanelerde telef olabileceği düşüncesini aklımıza getirmektedir. Özellikle Sâbûr b. Erdeşîr gibi Selçuklu döneminin önemli isimlerinden birinin kurmuş olduğu kütüphanede belki doğrudan Selçuklu tarihiyle ilgili bilgilerin olabileceği kanıtlanamasa da Selçuklular dönemine ışık tutacak eserlerin günümüze ulaşmamasına neden olduğu söylenebilir.

Moğol istilalarından etkilenen ve uzun süre Moğol baskısı altında kalarak hâkimiyetini devam ettiren Türkiye Selçukluları da istilalar konusunda büyük zararlar görmüşlerdir. Moğolların Anadolu'da yaptıkları katliamlar ve meydana getirdikleri yıkım düşünüldüğünde Anadolu belki de tarihinin en zor dönemlerini geçirmiştir. Moğollar insanların canlarına kastetmenin haricinde medeniyet unsurlarına da saldırmaktan geri durmamışlardır. Bu saldırılar arasında kitaplarda zarar görmüştür. Eflakî, Moğol istilası sırasında kütüphanelerin zarar gördüğünden ve Moğollar tarafından 14 bin Ku'ran'ın yakıldığından bahsetmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin

⁶⁷ Makdisî, Mısır'daki Türk Devletleri ve Türk Memlûklerinin Faziletleri, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe, Yayınevi, İstanbul 2019, s.33.

⁶⁸ Ahmet Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, 2. Baskı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s.612; Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.338. (Sâbûr b. Erdeşîr'in kurduğu ve kitaplar vakfettiği kütüphanenin yağma edilmesiyle ilgili İslam kaynakları farklı bilgiler vermektedir. Bazı bilgilere göre Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi sırasında Besasirî yandaşları ile çıkan çatışmalarda kütüphanenin yağma edildiği söylenmektedir.)

Moğol istilası döneminde uğradığı bu yıkım ilmi yönden büyük zarar görmesine de neden olmuştur.⁶⁹

Moğollar, İslam dünyasını uzun süre baskı altında tutmuşlar ve bu dönemde İslam medeniyetine ve birikimine büyük zarar vermişlerdir. Yukarıda bahsedildiği üzere bu durum kaynaklarda açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bu döneme kadar büyük kütüphaneler kuran İslam devletleri bu büyük birikimlerinin çoğunu Moğol istilâsı sırasında kaybetmiştir. Tarihi kaynaklarda bahsedilen ancak günümüze ulaşmayan çoğu eserin müsebbibi de Moğollar olmuştur. Bu konuda örnek vermek gerekirse; Abbâsîler döneminin önemli tarihçi ve edebiyatçılarından Merzubanî'nin kaybolan eserleri örnek gösterilebilir. İbnü'n-Nedîm'in Fihrist'inde bahsettiği, Merzubanî'nin 50'ye yakın eseri Moğolların Bağdat'ı istilası sırasında kaybolmuştur.⁷⁰ Bu sadece kaybolduğu bilinen ve kayda geçen kısmıdır. Bunun haricinde kütüphanelerde bulunan tek nüsha eserlerin çoğu günümüze ulaşmamak kaydıyla bu istilâlar sırasında yok olmuştur. Buhara'dan itibaren başlanan bu kıyım Semerkant, Merv, Anadolu'yla devam etmiş, nihayet İslam'ın merkezi konumundaki Bağdat'ın da yağma edilmesiyle son bulmuştur. Bu nedenle kitapların kaybolma nedenleri arasında en önemli safhayı Moğol istilası oluşturmaktadır. İslam dünyasının uzun yıllar bir medeniyet unsuru olarak zenginleştirmiş olduğu çoğu kütüphane bu istiladan nasibini almıştır. Bu açıdan bakacak olursak Moğol istilası maddi anlamdan ziyade kütüphanelere ve dolayısıyla kitaplara vermiş olduğu zararlar İslam dünyasına manevi anlamda büyük zararlar vermiştir.

1.2. Dini ve Siyasi Nedenlerden Dolayı İmha Edilen Kitaplar

Peygamber Efendimiz döneminde İslam'ın tebliğ edilmesiyle insanlar İslam'a ısınmaya ve İslam'ı kabul etmeye başladılar. Peygamber Efendimiz döneminde anlaşılmayan olaylarda doğrudan ayetler ya da hadislerle açıklamalar yapıldığı için görüş farklılıkları ortaya çıkmamıştır. Peygamberimizin vefatından sonra ise bu

⁶⁹ Şeyda Algaç, Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Tezhip Sanatı (XIII.-XV. Yüzyıllar), Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul 2000, s.31.

⁷⁰ Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları s.395.

konuda boşluk meydana gelmiş, sahabeler farklı konularda farklı görüşleri ortaya atmışlardır. Tabii bunu yaparken Kur'an'a ve sünnete dayanarak harekete etmişlerdir. Peygamber Efendimizin vefatının ardından Hulefâ-i Râşidîn döneminde çıkan olaylar ilk mezheplerin doğmasına neden olmuş, böylelikle ayrılıklar başlamıştır. Hz. Ebubekir döneminde kimin halife olacağı tartışılmış, sahabeler bu konuda farklı görüşler bildirmişlerdir. Nitekim Hz. Osman'ın şehit edilmesi "Fitnetü'l-Kübra" olarak kaynaklara geçmiş ve ilk mezhepler; halifenin azli, Müslümanın Müslümanı öldürmesi, büyük günah işleyen Müslümanın durumu, halifeye isyan edenlerin durumu gibi konularda çıkan görüş farklılıklarından doğmuştur. Hz. Ali döneminde gerçekleşen Cemel, Sıffin ve Tahkim gibi olaylar ise ilk grup olan Hariciliğin oluşmasına kapı aralamış, bundan sonra İslam dünyasında çeşitli mezhepler ortaya çıkmıştır.⁷¹ Bu mezhepler zamanla; Haricîlik, Mürcîe, Mutezîle, Eşarîlik, Maturidîlik, Ehl-i Sünnet (Sünnîlik), Şia ve sonrasında Dürzîlik, Nusayrîlik, Yezidîlik, Vehhabîlik gibi ismini çoğaltabileceğimiz birçok düşünceye ayrılmışlardır.⁷² Bu mezheplerin konumuz açısından önemi ise birbirlerine karşı tutumları olacaktır. Fikirlerini desteklemek ve taraftar bulmak isteyen mezhep alimleri kitaplar yazmışlar, yazdıkları bu kitaplarla insanların düşüncelerini etkileyerek kendilerine mezhep taraftarı bulmuşlardır. Bu mezhepler arasında özellikle Ehl-i sünnet, Şia, Mutezile, Eşarîlik ve Maturîdîlik alanında sayısız kitaplar kaleme alınmıştır. Bu mezheplerin birbirlerine karşı düşmanlığa ve birbirlerini tekfir ilan etmeye varan tutumlarıysa karşı mezhebin görüşünün tamamen yok edilmesi için çalışılmasına ve bu yolla kitapların yok edilmesine kadar varmıştır. Özellikle bu mezhepler arasında günümüze ulaşmayan Mürcîe ve Haricîlik gibi mezheplerin hiç şansı kalmamış, eserlerinin çoğu da yok edilmiş ancak çok azı günümüze gelmiştir.⁷³

Bu bölümde amacımız, mezhepler arasında çıkan çatışmaları tetkik etmek değil, mezheplerin yaptıkları faaliyetler sonucunda kitaplara verdikleri zararları ortaya koymaktır. Nitekim, insanlık tarihi boyunca birbirine karşı çıkan düşünceler çoğu zaman birbirini kabul etmemiş, çoğu zaman da karşı düşünciyi yok etme yoluna

⁷¹ Hasan Gümüşoğlu, İslam Mezhepleri Tarihi, 8. Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2017, ss.49-60.

⁷² İlyas Üzümlü, "Mezhep", DİA, C.29, Ankara 2004, s.526.

⁷³ Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.211.

gitmiştir. Öyle ki bu konu, insanların dinini ilgilendiren bir konuya insanlar daha dikkatli yaklaşmıştır. Bu Hristiyanlık, Musevilik gibi dinlerde görüleceği gibi İslam dini içinde de gerçekleşmiştir. Fikirler birbirleriyle mücadele etmiş ve daha sağlam temellere dayanan düşünceler günümüze ulaşabilmiştir. Sağlam temellere dayanamayan düşünceler ise tarihin tozlu sayfalarında yok olmuştur. İslam dünyasında mezheplerin birbirleriyle olan tutumu da bu şekilde cereyan etmiş, yaklaşık olarak her dönemde bu tür olaylara rastlanmıştır. Burada bu konuyla ilgili bütün örnekleri toplayıp verebilmek mümkün değildir. Bu sebepten İslam dünyasında mezhepsel nedenlerden dolayı kitapların kaybolma nedenleri üzerine bazı önemli örnekler verilecektir.

İslam dünyasında birçok eserin yazıldığı ve düşünce farklılıklarının meydana geldiği yerlerden biri Endülüs Emevîleri'nin sahip olduğu topraklardır. Felsefe alanı ile ilgili düşünceleriyle İslam dünyasında yeni düşünceleri savunanlar gibi felsefeye karşı olan alimler de olmuştur. Bu durum da çatışmaları meydana getirmiş, bu nedenden ötürü yok edilen kitaplar ve yakılan kütüphaneler olmuştur. Düşüncelerinden dolayı kitapları yok edilen alimlerden birisi olan İbn Hazm, II. Hişam ve Abdümelik dönemlerinde vezirlik yapmıştır. Hayatının önemli bir bölümünü siyasi ve mezhepsel mücadeleler içinde geçiren İbn Hazm, zaman zaman hapse atılmış ve yazdığı kitaplar yok edilmiştir. Kurtubalı önemli alimlerden biri olan İbn Hazm, siyasi nedenlerle Kurtuba'yı terk etmek zorunda kalmış, bu sırada evi Berberîlerin istilasına uğrayarak kitapları yakılmıştır. Koyu bir Emevî taraftarı olduğu bilinen İbn Hazm, Şiîler tarafından sevilmemiş, sürekli olarak eleştirilmiştir. Kendi ifadesine göre de kitaplarını her an öldürülebilir korkusuyla kaleme almıştır. Yazdığı kitapları yok edenlerle ilgili şöyle bir şiir yazmıştır: *“Her ne kadar şu kâğıtları yakıyorsanız da o kâğıtlardaki ilmi yakamazsınız. Çünkü onlar benim göğsümde saklıdır. Ben nereye gitsem ilmimde gider. Nerede olursam o da yanımdadır. Benimle beraber kabre defnolunur. Kâğıtları, kitapları yakmayı bırakın. Benim karşımda bilgiler varsa onunla konuşun. Ta ki insanlar kimin ne bildiğini görsünler.”*⁷⁴ İbn Hazm'ın yazdığı bu satırlar mezhepsel nedenlerden dolayı düşüncelerin yok edilmek istediğinin de

⁷⁴ H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, DİA, C.20, İstanbul 1999, ss.39-42; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, ss.167-169.

kanıtı niteliğindedir. İlimin, bilginin kitaplarda değil, insan zihninde olduğunu söylemiş ve kitapların yakılmasına karşı çıkmıştır. Mezhep düşüncesi ve siyasi fikirlerinden dolayı birçok kitabının da günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir. Başka bir örnek vermek gerekirse, Endülüs döneminin önemli alimlerinde İbnü'l-Kattan'da eserler kaleme almış, Muvahhidler iktidarı döneminde itibar kazanmıştır. Kadılık, kütüphane yöneticiliği gibi işler yanı sıra hükümdarlara danışmanlık yapmıştır. İbnü'l-Kattan, bölgede gelişen Zahirîlik mensupları tarafından sevilmemiş, sürekli olarak eleştirilmiş ve onların saldırısı sonucunda eserlerinin çoğu yağma edilmiş ve yakılmıştır.⁷⁵ Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Endülüs Emevîleri topraklarında mezhepsel nedenlerle meydana gelen mücadelelerde kitaplar da zarar görmüş, ya yağmalanmış ya da yakılmıştır.

İslam dünyasının önemli devletlerinden Abbâsîlere gelirsek, burada da mezhepsel nedenlerle kitapların zarar gördüğünü söyleyebiliriz. Özellikle Memun döneminde gerçekleşen Mihne olaylarında Mutezile mezhebine karşı olan mezhepler büyük eziyet görmüş ve yok edilmek istenmiştir. Sünnî alimlerin çoğu bu dönemde hapse atılmış, düşünceleri değiştirilmek istenmiş, kitap yazmalarına müsaade edilmemiştir. Bu alimlerden biri olan Ahmed b. Hanbel, büyük eziyetler görmesine rağmen Kur'an'ın mahluk olduğunu (Halku'l-Kuran) kabul etmemiştir. Bu alimlerden biri olan İbn Şebbe'nin eserleri de toplanmış ve yakılmıştır. İbnü'n-Nedîm, bu yazarın yirmi iki kitabından bahsetmekteyse de kitaplar günümüze gelmemiş ancak iktibas yoluyla eserlerinin bazı bölümleri günümüze ulaşmıştır.⁷⁶ Abbâsîler döneminde ilerleyen zamanlarda da aykırı düşüncelere karşı mücadele edilmiştir. Bunun bir diğer örneği Hallâc-ı Mansûr örneğidir ki, düşüncelerinden dolayı öldürülen Hallâc-ı Mansûr'un kitaplarının okunması, alınıp satılması yasaklanmış ve kitapları yakılmıştır.⁷⁷

Mezhepsel nedenlerden ötürü kitapların kaybolması sonraki devirlerde de çeşitli devletler döneminde görülmüştür. Hamdânîlerin Halep'te açmış olduğu bir kütüphaneye Zehebî 10 bin cilt kitap vakfetmiş lakin bu kütüphane Sünnî – Şîî

⁷⁵ İsmail Hakkı Ünal, “İbnü'l-Kattân el-Mağribî”, DİA, C.21, İstanbul 2000, s.107.

⁷⁶ Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.414.

⁷⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, C.XI, s.261.

çatışması sırasında yanmıştır. Bu kütüphanenin yanmasıyla ilgili farklı bir rivayette İsmailî aleyhindeki kitaplardan dolayı onların yakmış olabileceğinden bahsedilmektedir. Nitekim 967 yılında kurulan bu kütüphane ne olursa olsun mezhep çatışmaları sırasında kuruluşundan bir asır sonra yanmıştır.⁷⁸ Gazneli Mahmûd da 1029 yılında Rey'e girdiğinde Sahib b. Abbad'ın kurduğu ve içinde Rafizîlik ile ilgili birçok kitabı barındıran kütüphaneyi ele geçirmiş ve bu kütüphanede bulunan Rafizîlikle ilgili kitapların toplatılarak yakılmasını emretmiştir. Diğer kitapları ise kendi kütüphanesine göndermiş, bu kitaplarda Gur istilasında yok olmuştur.⁷⁹

Abbâsîlerde Memun döneminde Mutezile mezhebi korunmuş olsa da sonraki yıllarda Mutezîle'ye karşı baskılar da başlamış özellikle Şiiler tarafından Mutezile kitapları yakılmıştır. Yukarıda ismini verdiğimiz Rey'de kütüphane kuran ve kurduğu kütüphanesi yakılan Büveyhî Veziri Sahib b. Abbad, sevmediği Mutezîle alimi Kadı Abdülcabbar'ın Nizâmiye Medresesi'nde bulunan kitaplarını toplatmış ve yaktırmıştır. Mutezîle'nin, Mütevekkil döneminde gözden düşmesinin ardından el-Kindî'nin eserlerinin de zarar gördüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Yine Halife Müstencid (1160-1170) döneminde İbn Sina'nın Kitâbü's-Şifâ adlı eserinin de bulunduğu bir koleksiyonun yaktırıldığı, İbn Rüşd ve İbn Heysem gibi alimlerin kitaplarının da içinde bulunduğu söylenmektedir.⁸⁰

Büyük Selçuklular döneminde Batınîler üzerine yapılan bir seferde Alamut Kalesi kuşatılmış, kale alınamasa da Batınîlerin bazı eserleri Selçukluların eline geçmiş ve bu eserler Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle yakılmıştır.⁸¹ İbnü'l-Verdi ise, Büyük Selçuklular devrinde Sencer'in veziri Müeyyed Ayaba'nın, kendine rakip olarak gördüğü Nişabur ayanını tutukladığı ardından Nişaburlu alimlerin toplanma

⁷⁸ Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.367; Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hadiseleri", *İstem*, S.32, 2018, s.205.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.9, s.288; Padover, "İslam Kütüphaneleri", s.281; Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hadiseleri", s.204.

⁸⁰ Aydın Sayılı, "*Orta Çağ İslam Dünyası İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*", s.18; Dinç, *Doğu'nun Kayıp Kitapları*, s.532.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.10, s.419.

merkezi olan Mescid-i Ukayl'da vakfedilmiş kitaplar ve on yedi medresenin tahrip edildiği kaydını vermiştir.⁸²

Şiilere ait önemli eserlerin de Eyyübîlerin, Mısır'ı ele geçirmesinin ardından tahrip edildiği düşünülmektedir. Fâtımîlerin kurmuş olduğu büyük kütüphane dağıtılmış, buradaki kitapların çoğu mezhepsel nedenlerden dolayı imha edilmiştir. Fâtımî kütüphanesinde yer alan çoğu kitabı ise kitap meraklısı bir vezir olan Kadı'l-Fadıl almış ve kendi kütüphanesine taşımıştır.⁸³

İslam medeniyeti, dış istilalar dışında kendi içinde gerçekleşen mezhepsel ve ideolojik nedenlerle de önemli kitapları kaybetmiş, kitapların günümüze ulaşmamasına neden olmuştur. Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere mezhepler hâkim oldukları bölgelerde başka mezhebin eserlerine kolay kolay tahammül edememişler, kendi mezheplerini yayabilmek için diğer mezhebin eserlerini yok etmişlerdir. Bu olayları tamamen genellememizin de yanlış olacağı kanaatindeyiz, nitekim mezhepsel çatışmaları bitirmek için bazı dönemlerde çalışmalar yapılmış, mezhepler birbirleriyle mücadele etmek yerine münazaralar yaparak fikirlerinin doğruluğunu kabul ettirmeye çalışmışlardır. Örneğin; Nizamülmülk, Şafi – Hanbeli anlaşmazlığı ile ilgili Ebu İshak Eş-Şîrâzî'ye yazdığı mektupta, Bağdat'ta çıkan mezhepsel çatışmaların son bulması gerektiğinden bahsetmiş ve Nizâmiye Medreselerinin açılış amacının tefriki gidermek olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁴ Bazı mezhepler arasında tefrik giderilmeye çalışılsa da bu her mezhep için geçerli olmamış nitekim mezhepsel çatışmalarda kitaplar zarar görmüştür.

Mezhepsel anlamda düşüncelerin eleştirilmesi ve yok edilmesi için kitapların zarar gördüğü muhakkaktır. Yukarıda misalleri verilen örnekler bu konu daha fazla irdelendiğinde çoğaltılabilir. Ancak konumuz açısından bakacak olursak mezhepsel anlamda kitapların kaybolması Selçuklular döneminde de gerçekleşmiştir. Bu konuda çeşitli mezhep ya da fikirlerde bulunan kitapların yok edilmesiyle ilgili örnekler de sunulmuştur. Bu örneklerden en önemlilerinden biri Muhammed Tapar döneminde

⁸² İbnü'l-Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Selçuklular), s.101.

⁸³ Makdisî, Mısır'daki Türk Devletleri ve Türk Memlûklerinin Faziletleri, s.26.

⁸⁴ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem (Selçuklular), çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.124.

Alamut Kalesi kuşatması sırasında Batınîlerin eserlerinin Selçukluların eline geçmesiyle bu eserlerin yok edildiğinden bahsedilmesidir. Selçuklular çeşitli dönemlerde gerçekleşen istilalardan dolayı kitaplarını ve kütüphanelerini kaybettiğini yukarıda bahsetmiştik. Selçukluların kitaplara önem vermesini ve kütüphaneler kurarak İslam dünyasının birikimini zenginleştirmesinden de bahsetmiştik. Burada ise Selçukluların rakip bir düşüncüyü bitirmeye ve onların birikimlerine son vermeye çalıştığını görüyoruz. Selçuklular döneminden Batınîlerin yaptıkları eylemler ve Selçuklulara vermiş oldukları zararlar göz önüne alındığında Batınîlik fikrinin Büyük Selçuklu Devleti için bir tehdit oluşturduğu söylenebilir. Hatta Batınîlerin gerçekleştirdikleri suikastler, fikri anlamda pek çok insana nüfuz etmeleri ve Selçukluyu yıkmak için mücadele etmeleri Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışının nedenlerinden de biri olmuştur. Selçuklular da kendileri için oluşan böylesine büyük bir tehdidi bertaraf etmek çabasıyla devletleri için zararlı düşüncelere sahip olan Bâtınî eserlerini yok etmekten çekinmemişlerdir.

1.3. İsyanlar Sonucu Kütüphanelerin Yağmalanması ve Ekonomik Çıkar İçin Kitapların Satılması

Orta Çağ İslam dünyasında kitapların kaybolma nedenlerinden biri de kütüphanelerin yağmalanması ve kitapların satılmasıdır. Çeşitli dönemlerde çıkan isyanlarda kütüphaneler yağmalanmış ve kitaplar değerli veya tek nüsha olduğuna bakılmaksızın tahrip edilmiştir. Çıkan isyanlarda kimi zaman alimlerin evi yağmalanmış ve kitapları talan edilmiş kimi zaman da devletlerin kurduğu vakıf kütüphaneleri aynı akıbete uğramıştır. Bunların haricinde ekonomik çıkar elde etmek için kitapların satıldığı da görülmektedir. Böyle durumlar özellikle Fâtımîlerin ekonomik güçlük çektiği dönemde görülmektedir.

Endülüs Emevîleri döneminde çıkan isyanlarda kütüphaneler yağmalanmıştır. Özellikle Kurtuba'yı 1002 ve 1013 yıllarında istila eden Berberîler, II. Hakem döneminde kurulan Kurtuba Kütüphanesini yağmalamış ve burada bulunan yüz binlerce el yazması ciltleri talan etmişler, yakmışlar ve nehirlere atmışlardır. Yine bu

isyanların birinde şehrin Valisi Vadih, askerlerin aylıklarını ödeyebilmek için kitapların bir kısmını satmış ve böylelikle ekonomik gelir elde etmeyi planlamıştır.⁸⁵

Selçukluların, Bağdat'a girmesi sırasında da karışıklıklar meydana gelmiş, Besasîri yanlıları bu karışıklıklar sırasında Kâdî'l-Kudât Ebu Abdullah ed-Dâmegânî'nin evine girerek kitaplarını yağmalamışlardır. Çoğu hukuk kitaplarından oluşan kütüphanesi zarar görmüş ve sicillerin büyük bir kısmı da telef olmuştur. Burada alınan kitapların bazıları ekonomik çıkar elde etmek için isyancılar tarafından alınmış ve satılmıştır.⁸⁶ Bağdat'ta sonraki dönemlerde de istilalar neticesinde kütüphaneler zarar görmüştür. İbnü'l-Esîr'in kayıtlarına göre 1090 ve 1105 yılları arasında gerçekleşen bedevi istilalarında önemli kütüphaneler zarar görmüş, bedeviler bastıkları kütüphanelerde ya kitapları telef etmişler ya da alarak satmışlardır. Bu istilalar neticesinde yakılan kütüphaneler arasında İslam tarihinin ilk vakıf kütüphanesinin yer aldığı da kaynaklarda belirtilmektedir. Yine Bağdat'ta kurulmuş diğer kütüphaneler de yakılmış ve kitaplar telef olmuştur.⁸⁷ İstilâlarla ilgili İslam tarihinin verdiği bilgilerde Horasan bölgesinde gerçekleşen olaylarda ise Oğuzlar, Sencer'i esir ettikten sonra Horasan bölgesinde yağma faaliyetlerinde bulunmuşlar ve bu yağmalar sırasında Horasan'da önemli kütüphanelere zarar verip yakmışlardır.⁸⁸

Fâtımîler döneminde de çeşitli nedenlerle kitaplar yağmalanmış hatta ekonomik zorluklar neticesinde satılmak zorunda kalmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî, Mısır'ı ele geçirmeden önce ekonomik zorluklarla boğuşan Fâtımîler, el-Ezher'deki büyük kütüphanede önemli eserleri satarak gelir elde etmeye çalışmışlardır. İslam tarihinin kaynaklarda en büyük kütüphanelerden biri olarak bahsettiği bu kütüphanede bu şekilde dağılmaya başlamış, Eyyûbîlerin Mısır'a girmesinin ardından çoğu kitap Eyyûbîler tarafından alınmış, bazıları ise satılarak ekonomik gelir elde edilmiştir.⁸⁹

⁸⁵ Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hadiseleri", ss.209-211.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem, s.37; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, C.10, s.119.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, C.10, s.164, 330.

⁸⁸ M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.302; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, C.11, s.157.

⁸⁹ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.352; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.614.

Türkiye Selçuklulari döneminde gerçekleşen isyan hareketlerinde de kitapların zarar gördüğüne dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu hadiselerden biri Cimri hadisesidir. Karaman Türkmenlerinin bu hadisenin ardından Konya'ya gelerek başlattıkları isyanda saray yağmalanmış ve değerli eşyaların yanında sarayda bulunan kitaplar kaybolmuştur.⁹⁰ Sarayın yağmalanması ve kütüphanenin de zarar görmesi önemli kitapların da bu isyan neticesinde kaybolduğunu düşündürmektedir.

Bu bölümde gördüğümüz Berberî, Bedevi veya Oğuz istilalarında kitapların yağma edilmesinin ekonomik çıkar elde edebilmek için gerçekleştiği görülmektedir. Kütüphaneler bu istilalar neticesinde yağmalanmış, kitaplar istilacılar tarafından alınarak satılmıştır. Kitapların korunaklı bir şekilde durduğu kütüphanelerden ayrılmasından sonra her ne kadar başkaları tarafından alınsa da bu kitapların takibini yapmak zorlaşmış ve eserler büyük ihtimalle kaybolmuştur. Ancak bu yolla kitapların başka kütüphanelere vakfedilmesiyle kaybolmayıp tekrardan korunaklı bir yere geçmesi de mümkündür. Bu istilalarda kitapların satılması Orta Çağ'da kitap ticaretinin de önemli bir yer tuttuğunu ve insanların hatta devletlerin kitaplar satarak gelir elde ettiklerini göstermektedir.

Bu bölümde Besasîri yanlılarının Bağdat'ta çıkarmış olduğu isyan neticesinde Dâmegânî'nin evini basmaları ve kitaplarını yağmalayarak çıkar amacıyla satmaları veya zarar vermeleri, yine sonraki dönemde bedevilerin Bağdat'ta çıkarmış olduğu karışıklık Selçuklu eserlerinin zarar görmesine neden olan unsurlar arasında zikredilebilir. Bu anlamda Selçuklulara ait bazı eserlerin bu çeşit isyan ve karışıklıklar sırasında kaybolma olasılığının olabileceği muhakkaktır.

1.4. Doğal Afetler Nedeniyle Kitapların Kaybolması ve Yakılması

Kitaplar istilalar, mezhepsel nedenler ve savaşlar sebebiyle yakıldığı gibi şahsi çıkarlar doğrultusunda da yakılmış veya istenmeyerek çıkan yangınlar nedeniyle de kitaplar zarar görmüştür. Bunun haricinde kitapların kaybolmasına doğal afetler neden olmuştur. İslam tarihi kaynakları genel olarak meydana gelen depremleri zikretmektedir ancak depremlerde daha çok insanların gördükleri zararlar üzerinde

⁹⁰ Algaç, Anadolu Selçuklulari ve Beylikleri Dönemi Tezhip Sanatı (XIII.-XV. Yüzyıllar), s.30.

durulmuş, kitapların zarar gördüğünden pek fazla bahsedilmemiştir. Her ne kadar kaynaklar doğrudan bahsetmese de kütüphanelerin bulunduğu şehirlerde yaşanan büyük depremlerde muhakkak kitaplarda zarar görmüştür. Kitapların kaybolmasına neden olan bir diğer doğal afet ise aşırı yağmurların ardından yaşanan sellerdir. İslam tarihi kaynaklarında bununla ilgili bazı örnekleri bulmak mümkündür. Yangınların çıkması, deprem ve seller de kitapların kaybolmasına doğrudan etki etmiştir.

Toplu kitap yakma hadiseleri tarihin eski devirlerine kadar gitmektedir. En eski dönemlerde elde edilen kayıtlarda Babil hükümdarı Nabukadnazer'in, Kudüs'e girdikten sonra Yahudilerin kutsal kitaplarını ve eserlerini yok ettiği kaydedilmektedir. Roma döneminde de Hristiyanlar baskı altında tutulmuş ve Hristiyanlara ait kitaplar yok edilmiştir.⁹¹ İslam tarihinde de zaman zaman siyasi nedenlerle kitapların yok edildiği görülmektedir. Bununla ilgili ilk örnek Emevîler döneminde Emevî veliahtı Süleyman b. Abdülmelik döneminde gerçekleşmiştir. Süleyman b. Abdülmelik, Eban b. Osman'dan peygamber efendimizin hayatını ve savaşlarını içeren siyer ve meğazi kitabı yazması istemiş ve kitap tamamlanınca da kitabı incelemiştir. Kitapta, Peygamber Efendimiz dönemine ait ensarın faziletlerini görünce kitabın yakılmasını emretmiş ve bu yöntemle kitabı yok etmiştir.⁹² İslam'ın ilk dönemlerinde de genel olarak İslami kaynakların yazılmasına iyi gözle bakılmamış ve bu durum kitapların geç yazılmasına neden olmuştur. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in yerini tutabilecek ve Kur'anı tahrif edebilecek hadiselerden korkulduğundan dolayı ilk dönemlerde yazılan kitapların imha edildiğine dair kayıtlarda vardır.⁹³ İslam tarihinde sonraki dönemde şehirlerde çıkan karışıklıklar neticesinde yanan kütüphaneler de vardır. Bu kütüphanelerden biri Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği sırada yanan Sâbûr b. Erdeşîr tarafından kurulmuş ve birçok kitabın vakfedildiği kütüphanedir. Sâbûr b. Erdeşîr'in hayatı boyunca tek nüsha kitapları topladığı ve bu kütüphaneye vakfettiği de bilinmektedir. Muhtemelen bu kütüphanede yanan tek nüsha eserler maalesef günümüze ulaşmamıştır.

⁹¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, C.9, s.453.

⁹² Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hadiseleri", s.204.

⁹³ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.38.

İbnü'l-Esîr bu kütüphanenin yandığını şu şekilde zikreder: “*Bu sene Bağdat'ta yangın çıktı, Kerh ve diğer yerlerde iki sur arasındaki saha yandı bu arada Vezir Erdeşîr tarafından vakfedilen kütüphane de yandı. Kitapların bir kısmı yağmalandı. Amîdülmülk el-Kündürî de gelip en değerli kitapları seçti. Kütüphanede muhtelif ilim dallarına ait on bin dört yüz cilt kitap vardı. Amîdülmülk halkı uzaklaştırarak içinden dilediği kitabı aldı. Bu davranışı onun ahlakının kötülüğüne ve iradesinin, niyetinin bozukluğuna yoruldu.*”⁹⁴ İbnü'l-Cevzi ise bu kütüphanenin Besasîri'nin adamları tarafından yakıldığını eserinde bildirmektedir: “*Besasîri'nin adamlarının Bağdat'tan çıkışları 6 Zülkade (14 Aralık 1060) idi. Böylece onların Bağdat'a hakim oluşları, tam bir yıl sürmüştür. Bu arada Hâşimîler ve Babü'l-Basra halkı, Kerh mahallesine saldırıp yağmaladılar. Çarşı, yol ve sokakları ateşe verip yaktılar. Bu arada da Vezir Sâbûr b. Erdeşîr'in kitaplık da yandı.*”⁹⁵ diyen İbnü'l-Cevzi bu kütüphanenin Besasîri'nin şehri terk edişi sırasında çıkan olaylarda yandığını söylemektedir.

İbnü'l-Cevzi bu olaylar sırasında Vasif sokağında yanan başka bir kütüphaneden daha bahsetmektedir. Bu kütüphaneler sonrasında onarılmış ve tekrardan kitaplar vakfedilmiş, bilimin ölmesine müsaade edilmeyerek bilim tekrardan canlandırılmıştır.⁹⁶ Yakılan kütüphanelerde geçen ilginç bir bilgede de Nuh b. Mansur'un kurmuş olduğu ve içine kitaplar vakfettiği kütüphane için geçmektedir. İslam tarihinin bazı kaynaklarına göre İbn Sina bu kütüphanedeki kitapları okuduktan sonra ilme tek başına vakıf olmak için kütüphaneyi yakmıştır. Bu düşünce kabul görmese de kütüphanenin yandığı bilinmektedir. İbn Sina'da eserlerinde bu kütüphane kadar büyük ve çeşitli kitapların bulunduğu başka bir kütüphane görmediğinden bahsetmektedir. Bu kütüphanede zarar gören önemli eserler arasında İbn Sina'nın Kitâbü'ş-Şifâsı ve diğer eserlerinin yanında İbn Heysem ile İbn Rüş'tün eserlerinin de olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁹⁷

Doğal afetler içinde yaşanan sel felaketleri de kitapların veya belgelerin kaybolmasına neden olmuştur. Bununla ilgili ilk bilgiler Peygamber Efendimiz

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, C.10, s.27.

⁹⁵ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem, s.54.

⁹⁶ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem, s.68.

⁹⁷ Padover, “İslam Kütüphaneleri”, s.280; Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.384.

dönemine kadar gitmektedir. Züheyroğullarında bulunan Peygamber Efendimizin deri üzerine yazmış olduğu belge Kâbe'yi sel basması sonucu kaybolmuştur. Bağdat'ta H. 467 (1073-1074) gerçekleşen büyük sel felaketinde de Hilafet Sarayı'nın yanı sıra Bağdat'ta birçok yeri sel basmıştır. Bu sel felaketinde de kitapların zarar gördüğü düşünülmektedir.⁹⁸

Burada örneklerini verdiğimiz olaylarda göstermektedir ki, yangınlar kitapların kaybolmasında önemli etken olmuştur. Özellikle Bağdat'ta kütüphanelere de sıçrayan yangınlarda kitaplar telef olmuş ve yangınlar arasında kül olmuştur. Bununla ilgili örnek verecek olursak 1016-1017 yılında Nizâmiye Medresesi'nin yandığı, kitapların ise ulema ve talebeler tarafından yangın sıçramadan son anda kurtarıldığı kaydedilmektedir.⁹⁹ Çıkan yangınlarda bazen bu konuda şanslı olursa da bazen geç kalınmış ve kitaplar telef olmuştur. Sel felaketleri ve depremlerde kitapların kaybolmasında diğer nedenler arasında zikredilebilir. Nitekim Orta Çağ kaynaklarında doğal afetlerden sık sık bahsedilse de bu bahislerde kitapların gördüğü zararlar çok fazla zikredilmemiştir. Ancak, yaşanan büyük sel felaketleri ve depremler kütüphaneleri ve kitapları olumsuz yönden etkilemiştir.

1.5. Kitaplar İçin Kullanılan Malzemenin Dayanıksız Olması

Orta Çağ'da büyük bir medeniyet kuran İslam dünyasının kitaplarının kaybolma nedenlerinden biri de kitaplar için kullanılan malzemenin dayanıksız olmasıdır. Dayanıksız olan malzeme, içinde ne kadar önemli bilgi barındırırsa barındırsın zamana dayanamayarak önemli bilgilerle beraber yok olmuştur. İslam dünyasında kitap için kullanılan malzemeler dönemine göre farklılık göstermiş ve zaman geçtikçe daha dayanıklı malzemeler kullanılmaya başlanmıştır. İbnü'n-Nedîm insanların zamanla yazı malzemesi kullanmakta geliştiklerinden bahsetmektedir. Müslümanlarda sırasıyla parşömen, papirüs ve kâğıt kullanmışlardır. Bu malzemelerin kullanım şekli zamana göre değişiklik göstermiştir. Genel olarak yazışmalarda rulo

⁹⁸ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem, s.116.

⁹⁹ Sayılı, "Orta Çağ İslam Dünyası İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", ss.18-19.

şeklinde kullanılan parşömen ve papirüs kitap haline getirilerek kodeks şeklinde kullanıldığı da olmuştur.¹⁰⁰

İnsanlar yazının bulunmasından itibaren öncelikle taşlara, kayalara yazılar yazmışlar ardından kil tabletlere ihtiyaçlarını kazımışlardır. Yazının daha kolay hale gelmesi ise parşömen ve papirüsün bulunmasıyla olmuştur. Parşömen, derinin belli bir aşamayı geçtikten sonra işlenerek yazı malzemesi haline getirilmesiyle oluşmuştur. Papirüs ise kökeni Mısır'da bulunan bir bitkidir ve işlenerek yazı malzemesi haline getirilmiştir. İnsanlığın parşömen ve papirüsle yazı yazma yolculuğu İlk Çağ'dan itibaren başlayarak Orta Çağ'da da devam etmiş ve İslam dünyası da bu yazı malzemelerini kullanmıştır. Papirüsün biraz daha dayanıksız olması nedeniyle daha ziyade parşömen tercih edilmiştir, papirüs kullanılarak yazılan çoğu eserde günümüze ulaşmamıştır. Parşömen ise dayanıklı olmasına rağmen yazının suyla temasıyla kolayca silinmesi korunamamasına neden olmuştur. Parşömenin üretiminin pahalı olması da ekonomik nedenlerden dolayı yazıların silinip tekrar kullanılmasıyla sonuçlanmıştır. İslam alimlerinin de ellerinde yazı malzemesi olmadığından dolayı parşömenler üzerinde daha önce yazdıkları yazıları sildikleri ve tekrar yazdıkları kayıtlara geçmektedir. Abbasi Halifesi Emin döneminde çıkan bir isyanda saraydaki parşömen belgelerinin yağma edildiği ve bunların yıkanarak silindiği kayıtlara geçmektedir. Papirüs ve parşömen dayanıksız olduğundan dolayı kâğıt İslam dünyasına girene kadar kullanılmış ve kâğıdın İslam dünyasına girmesinin ardından bu yazı malzemeleri terk edilmiştir. Parşömen üzerine yazılan eserlerden biri olan Hz. Osman döneminde kalma Mushaf günümüze ulaşmıştır.¹⁰¹

Kâğıt, İslam dünyasına IX. yüzyıldan itibaren girmiş, kâğıdın girmesiyle beraber ilmi faaliyetlerde de artış görülmüştür. Kâğıdın daha ucuza mal edilmesi ve dayanıklı olması kısa zamanda yayılmasına imkan sağlamıştır. Kolay bulunması neticesinde eserler kâğıtlara istinsah edilmiş, böylelikle Orta Çağ'dan birçok eser kâğıt sayesinde günümüze ulaşmıştır. İbn Haldûn, kâğıdın İslam dünyası tarafından

¹⁰⁰ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.216.

¹⁰¹ Nuray Yıldız, "Parşömen", DİA, C.34, İstanbul 2007, s.176; Nuray Yıldız, "Papirüs" DİA, C.34, İstanbul 2007, s.162; Uygur Kocabaşoğlu, "Yazı Malzemelerinin ve Kağıdın Evrimi", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu Yıllığı (1979-80), Ankara 1981, s.108; İsmail Erünsan, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, ss.234-241.

tanınmasının ardından kısa sürede benimsendiğini, böylelikle daha çok eser yazıldığını ve bu eserlerin dayanıklı malzemeden yapılmasından dolayı daha fazla eserin sonraki çağlara ulaştığını kaydetmektedir. Hârûn Reşîd döneminde İbn Fazl tarafından kâğıt üretimine teşvik edilmesiyle beraber Semarkant, Buhara, Dımaşk ve Mısır gibi İslam Medeniyeti'nin önemli kentlerinde kâğıt üretimine başlanmış, kâğıt üretiminin hızlanmasıyla ciltçilik, kâğıtçılık gibi meslekler de toplumsal hayat içinde yer almıştır.¹⁰² İslam dünyasında üretilen kâğıdın dayanıklı olduğunun bilinmesiyle beraber belli dönemlerde dayanıksız ve ucuz İtalyan kağıdının pazara hakim olduğu, Fuat Sezgin tarafından yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur. Bu ucuz kâğıdın sık kullanıldığı ancak zamanla aşınarak günümüze ulaşmadığı söylenmektedir.¹⁰³

İslam dünyasında kullanılan bazı yazı malzemeleriyle ilgili olarak doğrudan eserlerin günümüze ulaşmadığı bilgisi pek azsa da İbn Haldun konuya açıklık getirmiş ve kâğıda yazılan eserlerin sonraki çağlara daha kolay ulaştığına vurgu yapmıştır. Nitekim önceden kullanılan malzemelerin yapımının pahalı olması da muhtemelen eserlerin tek nüsha olmasına veya istinsahının az olmasına neden olmuş olabilir. Tek nüsha bir eserde zarar görmesinin ardından günümüze ulaşması imkansız olur. Oysa kâğıt çıktıktan sonra ilmi faaliyetler daha da hızlanmış ve eserler istinsah edilmiştir. Eserlerin çoğaltılması da günümüze ulaşma olasılığını yükseltmiştir.

1.6. Eserlerin Başka Müellifler Tarafından İzinsiz Kullanılması

Orta Çağ'da kitap yazımıyla ilgili önemli sorunlardan biri de eser hırsızlığı yapılmasıdır. Eseri kendine mâl etmek için bazı yazarlar başkasına ait olan eseri kendininmiş gibi göstermiştir. Aynı şeylerden bahseden iki nüshanın farklı isimlerle yazılmış olması da eserin kim tarafından yazıldığı sorusunu akla getirmiş ve bu durum da karışıklık yaratmıştır. Bu durumu tespit etmek çok incelikli bir araştırma gerektirmektedir. Bu tür çalışmalarda öncelikle eserin asıl sahibinin bulunması için mutlaka müellifin üslubu ön planda tutulmakta ve üslup farklarına göre eserin izinsiz

¹⁰² İbn Haldun, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, C.II, MEB Yayınları, İstanbul 1996, ss.419-423.

¹⁰³ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, s.254; Kocabaşoğlu, "Yazı Malzemelerinin ve Kağıdın Evrimi", s.108.

kullanıldığı ortaya çıkarılmaktadır. Orta Çağ'da da kaynaklarda eserlerin bu şekilde başkaları tarafından sahiplenilmek istendiğiyle ilgili kayıtlar mevcuttur. Bu işi genellikle kitapların istinsahıyla meşgul bir meslek grubu olan verrakların yaptığı düşünülmektedir. Bunun yanında işini samimi şekilde yapmayan verrakların türemesiyle ellerindeki eserleri satmak için hileye başvurdukları belirtilmektedir. Elleri satılmayan eserleri büyük alimlerin eserleriymiş gibi sunan verraklar, bu yöntemle büyük alimlere kitaplar isnat etmişler ve böylelikle kolay bir şekilde kitabı satma yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁴

Mezhepsel nedenler de eserlerin başkasınınmış gibi yazılmasında etken olduğu bilinmektedir. Büyük mezhep alimlerinin düşüncelerini kabul eden talebeleri, hocalarını sevdiklerinden dolayı kendi yazdıkları eserleri hocalarının eseriymiş gibi nakletmişlerdir. Bu durum da bu alimlerin kendilerine isnat edilen eserlerle beraber birçok eserin günümüze ulaşmasına neden olmuştur. Oysa ki, yazılan eserlerin çoğu talebeleri tarafından hocalarına atfedilen eserlerdir. Bu konuda örnek verilmesi gereken bir diğer ilginç bilgi de Abbâsîler döneminin büyük alimlerinden biri olan Câhız ile ilgilidir. Câhız, yazdığı bir eserinde; Mutezile mezhebinde olmasından ve düşüncelerinin değer görmemesinden dolayı kendi eserlerini büyük alimlerin isimleriyle yazdığını söylemektedir. Hatta, kendi düşünceleri olduğu için okunmayan kitapların aynı düşünceleri içermesine rağmen başka isim kullanınca değer gördüğünü anlatmaktadır. Câhız, başka isimleri kullanmasının yanı sıra eserlerini kendi ismini yazmadan da çıkarmıştır.¹⁰⁵

İslam dünyasında yukarıda örneklerini verdiğimiz durumlar, eserin müellifinin gerçek kişiye ait olması konusunda şüpheli yaklaşılması gerektiğinin açık göstergesidir. Bu durumlar kitapların müellifleriyle ilgili karışıklık meydana getirdiği gibi bazı kitaplarında kaybolduğu zannını uyandırmış ancak kaybolan eser başka bir nüsha ve yazar ismiyle beraber günümüze ulaşmıştır.

¹⁰⁴ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, ss.293-295.

¹⁰⁵ Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, ss.295-298.

1.7. Müelliflerin Eserlerini İmha Ettirmesi

Örnekleri nadir görülen ancak kitapların kaybolmasıyla sonuçlanan olaylardan biri şahsi-siyasi nedenler ve bir diğeri de müellifin kendi eserini imha etmesi veya öldükten sonra eserlerinin yakılmasını vasiyet etmesidir. Özellikle müelliflerin kendi eserlerini yok etmesiyle alakalı kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bunlardan en önemlisi sanırız ki İmam Şafî'nin kendi eserlerini yaktırmak istemesiyle ilgili kayıtlardır. İmam Şafî, Halku'l-Kuran fikrini kabul etmemiş ve bu dönemde çileler çekmiştir. Mahkûmiyeti bittikten sonra Mısır'a geçen İmam Şafî'nin düşünceleri burada olgunlaşmış ve düşünceleri olgunlaştıktan sonra önceki yazdığı eserleri yakarak imha etmiştir.

Kendi eserlerini yaktıran bir diğeri alim de tasavvufa yönelen ve gerçek aşkı bulduğunu söyleyerek eserlerini imha eden Ahmed İbn Ebu'l-Havari'dir. Bağdatlı Hadis hafızı İbnü'l-Cibaî'de vefat etmeden evvel kitaplarının yakılmasını vasiyet etmiş ve kendi kitapları yanında kütüphanesinde bulunan birçok kitap yakılmıştır.¹⁰⁶ İslam tarihi alanında biyografik bir eser sunan İbn Kesîr'de eserinde bu konuyla alakalı örnekler vermektedir. Mesela, Davut et-Taî'nin ibadete yöneldikten sonra eserlerini toprağın altına gömdüğünden bahsedilmektedir.¹⁰⁷

Siyasi sebepler de kitapların kaybolmasına neden olmuştur. İhtirash devlet adamları, çekemedikleri alimlerin ya da düşmanlarının eserlerini yok etmişlerdir. Bu konuda vereceğimiz örneklerden biri Sencer döneminde yaşamış alimlerden Aynü'l-Kudât'a aittir. Aynü'l-Kudât, ilmi ve yazdığı eserlerle dönemin önemli alimlerinden biri olması yanı sıra müritlerde yetiştirerek ön plana çıkmıştır. Müritlerinden biri de Selçuklu veziri Dergezirî'nin rakip olarak gördüğü Müstevfi'dir. İhtirashları nedeniyle rakibini öldürmek isteyen Dergezirî, öncelikle yazdığı eserlerden dolayı Aynü'l-Kudât'a suçlamalarda bulunmuş ve onu derisini yüzdürterek öldürtmüştür. Ardından Aynü'l-Kudât'a ait eserlerde yakılarak imha edilmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.285; İbn Kesîr, el-Bidâye, C.11, s.445.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, C.10, s.244.

¹⁰⁸ Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtlugil, "Aynülkudat el-Hemedani", DİA, C.4, İstanbul 1991, s.280.

Mısır'da da önemli alimlerden biri olan İbn Dakikulid'in eseri kendisini çekemeyen bir devlet adamı tarafından çalınarak yakılmıştır.¹⁰⁹

İslam dünyasında yaşayan alimler arasında düşünceleri ve fikirleri değişen alimler, önceden önlem alarak eserlerinin çoğalmasını engellemişler ve eserlerini yaktırmışlardır. Bu durumda her ne kadar müellif eserini isteyerek yaktırmış olsa da onun hayatı konusunda ve eski düşünceleri konusunda ulaşmak istediğimiz bilgilere ulaşılmasına neden olmuştur. Yine yukarıda görüldüğü üzere şahsi menfaat sağlamak isteyen siyasiler de rakibi gördükleri kişilerin eserlerini hasetleri sonucunda yok etmişlerdir.

Öyle anlaşılıyor ki, Orta Çağ'da hızlı bir şekilde gelişerek kısa zamanda çok geniş coğrafyalara yayılan İslam medeniyeti, en büyük birikimlerinden biri olan kitapları, çıkan bazı olumsuz neticelerden dolayı kaybetme tehlikesine düşmüştür. Savaşlar, istilalar, mezhepsel ve düşünsel nedenler, şahsi nedenler çeşitli dönemlerde kitapların kaybolmasına neden olmuştur. Çoğunlukla bilerek ve planlı şekilde gerçekleşen kitap kıyımları bu büyük medeniyetin zarar görmesine yol açmıştır.

Bu çalışmamızda dikkat çeken asıl konu savaşların ve istilaların yaratmış olduğu medeniyet buhranlarıdır. Moğol ve Haçlı istilalarına kadar çok büyük kütüphanelerin, sayısız kitapların bulunduğu İslam Medeniyeti, bu istilalar sonucunda zengin birikimini büyük oranda kaybetmiştir. Netice itibarıyla kaynaklarda ismi geçen lakin günümüze ulaşmayan eserlerin çoğu bu dönemde kütüphanelerde imha edilmiştir. Bu yıkımlardan bir diğerinin gerçekleştiği yer de zengin medeniyeti ile ön plana çıkan Endülüs olmuştur. Endülüs'te de programlı şekilde gerçekleşen kitap kıyımı önemli birçok eserin günümüze ulaşmasını engellemiştir. Bu bölgede Avrupalılar bazı önemli kitapları da kendi kütüphanelerine kazandırarak ilmi anlamda İslam Medeniyeti'nden faydalanmışlardır. Tüm bu önemli etkenlerle beraber İslam dünyası içinde mezhepsel kavgalar da kitapların günümüze ulaşmasına engel teşkil etmiştir. Bu durum da, o dönemle ilgili bazı bilgilerin kısıtlı ve tek taraflı olarak günümüze gelmesine neden olmuş, o dönemi yorumlamamız zorlaşmıştır. Tüm bu

¹⁰⁹ Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.364, 539.

eserlerin kaybolma nedenlerini incelememiz neticesinde şunları söyleyebiliriz ki; buz dağının görünmeyen kısmında İslam medeniyetinin çok daha büyük bir birikimi vardır.

Bu bölümde İslam dünyasında kitapların kaybolma nedenlerinden bahsederken daha çok Selçuklu dönemiyle ilgili örnekler vererek Selçuklu döneminde kitapların kaybolma nedenleri üzerinde durmaya çalıştık. Yukarıda belli başlıklar altında verilen örnekler dahi göstermektedir ki, Orta Çağ her ne kadar kitap bakımından zengin bir dönemi oluştursa da devletler zararlı düşüncelerin yayılmasını engellemek, kendi çıkarlarına ters olan fikirlerin yayılmasına müsaade etmemek amacıyla karşı düşüncelerde bulunan alimlerin eserlerini ortadan kaldırma politikası gütmüşlerdir.

Selçukluların ortaya çıkış süreciyle beraber bu durumu yorumlayacak olursak Selçukluların en önemli özelliklerinden birisinin de Sünnî İslam dünyasının lideri konumuna gelmesini olduğunu söyleyebiliriz. Fâtımî ve onların uzantısı olarak Bağdat'a hakim olan Besasîri'nin hâkimiyeti döneminde Abbâsîlerin yönetim olarak zayıflamasının ardından Şîî – Sünnî çatışması ortaya çıkmış ve Selçuklular bu süreçte yeni kurulan bir devlet olarak Sünnî İslam dünyasının koruyuculuğunu üstlenmiştir. Orta Çağ'ın önemli seyyahlarından olan Yahudi asıllı Ratisbonlu Petachia ve Tudela'lı Benjamin seyahatlerinde İslam dünyasında mezhepsel çatışmalardan bahsederken Selçukluların Sünnî İslam dünyasını koruduklarını ve yok olmaktan kurtardıklarını zikretmişlerdir.¹¹⁰ Aynı zamanda Nizâmülmülk, Şîî - Fâtımî düşüncesiyle mücadele etmek amacıyla Nizâmîye Medreselerini kurmuştur. Bu olaylar Selçukluların Şîî Mezhebi'nin yayılmasına karşı ne kadar sert tedbirler aldığını göstermektedir. Aynı şekilde Fâtımîler de Sünnîlik mezhebinin yayılmasına karşı tedbirleri olmuş ve bu düşüncelerin yayılmasını engellemek için kitaplara doğrudan müdahale etmişlerdir. Bu durum da çıkan mezhepsel çatışmaların kitapların kaybolması ve yok edilmesine ne kadar etki ettiğini göstermektedir.

Selçuklular döneminde yaşanan Moğol istilasası, sonrasında gelen Haçlı istilaları, çeşitli kabilelerin yaptığı istilalar neticesinde asayişin bozulmasıyla meydana

¹¹⁰ Nuh Aslantaş, Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri – Ratisbonlu Petachia ve Tudela'lı Benjamin, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.2.

gelen olaylar, isyanların meydana gelmesi, doğal afetler ve yangınların oluşturduğu olumsuzluklar gibi nedenlerde zikredildiğinde Selçuklular dönemine ait çoğu kütüphane ve dolayısıyla kitaplarında zarar gördüğü muhakkaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ TARİHİ İLE İLGİLİ KAYBOLAN KAYNAKLAR

2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Kütüphanelerin Önemi

Bilindiği gibi Büyük Selçuklu Devleti, Türk tarihinin önemli devirlerinden birini oluşturmaktadır. Gaznelilerle mücadeleleri sonucunda XI. yüzyıl ortalarında kurulan Büyük Selçuklu Devleti, kurulduğu İran coğrafyasından Anadolu coğrafyasına ve Mezopotamya'dan Arap yarımadasına kadar geniş sınırlara ulaşmıştır. Büyük Selçuklu Devleti bu geniş sınırlara ulaşırken, kültürel bakımdan gittiği coğrafyalara izler taşımış, bilmukabele fethedilen coğrafyaların kültürlerinden de etkilenmiştir. Büyük Türk – İslam devletlerinden biri olan Selçuklu Devleti zengin kültürel gelişimi ile tarihe damga vurmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nin farklı coğrafyalar ile etkileşim içine girmesi, Selçuklular ile ilgili farklı tarihi kaynaklarda bilgilerin oluşmasına imkan sağlamıştır. İran coğrafyasında Fars kaynakları, Arap coğrafyasında Arap kaynakları, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinde Süryani, Ermeni ve Gürcü kaynakları ile Bizans'ın Grek kaynakları Selçukluların tarihinden bahseden kaynaklar arasında yer almıştır. Selçuklulardan bu kadar farklı medeniyetlerin bahsetmesi, Selçukluların kuruluş döneminde dahi kültürel olarak farklı medeniyetlerle ne denli etkileşim içerisini girdiğini göstermektedir.

Selçuklu Devleti'nin farklı coğrafyalarla da etkileşim içerisine girmesiyle güçlü ve zengin bir kültürel birikime sahip olduğunu belirttik. Selçuklu Devleti'ni kültürel olarak incelediğimizde asıl kültür özünü Türk – İslam tarihinden aldığını söyleyebiliriz. Ekonomik, siyasi, toplumsal ve eğitim gibi alanlarda Selçuklu Devleti'nin temelini oluşturan unsur Türk – İslam Medeniyeti olmuştur. Kurulduğu coğrafya hasebiyle İran, Bizans ve Arap kültürü de Selçuklu kültürüne etki etmiştir.

Kuruluş sürecinde Selçukluların hem etnik hem de dini bakımdan farklı kültürlerle etkileşim içinde oldukları, yayıldıkları coğrafyalarda yönetsel olarak

hızlı bir şekilde adapte olduklarını söyleyebiliriz. Selçukluların farklı kültür ve dini unsurları bir arada idare etmesinin en önemli nedeni elbette eğitim politikalarından kaynaklanmaktadır. Bir medeniyeti ortak hedefler etrafında birleştiren, onları bir ve beraber düşündüren unsurlar eğitim ile gerçekleştirilebilir. Selçuklular da kurmuş oldukları eğitim sistemi ve eğitimin getirdiği yüksek medeniyet şuuruyla hükmettikleri coğrafyalarda hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir.

Selçuklular, kuruluşundan itibaren ilme ve alimlere değer vermiştir. Bunun bir gereği olarak onlar, Tuğrul Bey'den itibaren izledikleri politikalarda medreselerin, camilerin ve kütüphanelerin oluşturulmasına önem vermişlerdir. Büyük Selçuklular döneminde ilk medrese Tuğrul Bey döneminde Nişabur'da açılmıştır. Sultan Alparslan döneminde ise önemli dehalardan biri olan Nizâmülmülk Bağdat'ta ilk Nizâmiye Medresesini açmıştır. Nizâmiye Medreselerinin oluşturduğu eğitim sisteminin olumlu sonuç vermesiyle Belh, Herat, İsfahan, Rey Basra ve diğer bazı bölgelerde de Nizâmiye Medreseleri ismiyle medreseler açılmıştır. Bu medreselerde dini ilimlerin yanında akli ilimler de verilmiştir. Tarih, coğrafya, astronomi, matematik, hadis, tefsir, fıkıh, kelam gibi çoğaltabileceğimiz alanlarda önemli alimler bu medreselerde yetişmişlerdir.¹¹¹

Büyük Selçuklular kurmuş oldukları bu medreselerde kitaplara da önem vermişlerdir. Yapılan her medrese ve camii için kütüphaneler oluşturulmuştur. Çeşitli yerlerden getirilen ya da müstensihler tarafından istinsah edilerek çoğaltılan kitaplar ile kütüphaneler zengin hale getirilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılış dönemine kadar oluşturmuş olduğu bu zengin birikim, tarihin çeşitli dönemlerinde zarar görmüş ve bu zararlar kütüphanelerde bulunan kitapların günümüze ulaşmasını engellemiştir. Bu durumun başlıca nedenleri arasında Moğol istilasını sayabiliriz. Moğollar her ne kadar Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra kurulan ve istila hareketini başlatan bir devlet olsa da, İran ve Bağdat bölgelerinde yaptıkları yıkım Büyük Selçuklu birikimine büyük zarar

¹¹¹ Ali Öngül, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2018, s.74; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat Kültür, TTK Yayınları, İstanbul 1977, s.520; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, ss.256-257.

vermiştir. Yine Haçlı Seferleri, Büyük Selçukluları kültürel olarak yıkıma uğratan bir diğer olay olmuştur. Bunların haricinde Selçuklular döneminde meydana gelen doğal afetler, mezhep çatışmaları, isyanlar gibi nedenlerde Selçukluların büyük emeklerle oluşturmuş oldukları kültüre ve kültürün en önemli unsuru kitaplar ile kütüphanelere zarar vermiştir.

2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Başlıca Kaynakları

Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili günümüze ulaşmayan kaynaklar hakkında bilgi vermeden önce Büyük Selçuklu Devleti'nden haberdar olmamızı sağlayan, günümüze kadar ulaşan kaynaklar hakkında kısa bilgi vermemizin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Yukarıda zikredildiği üzere Büyük Selçuklular hakkında Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice gibi farklı dillerde yazılmış ve günümüz Türkçesine çevrilmiş kaynaklar mevcuttur. Bu kaynaklardan önemli olanlar aşağıda sunulmuştur.

Büyük Selçuklu tarihinin günümüze ulaşan başlıca kaynaklarından birisi Azimî'nin (ö.1160-61?) kaleme aldığı "*Târîhu'l-Azimî*" isimli eseridir. İslam tarihi açısından kapsamlı olarak yazılan eserde Selçukluların kuruluşundan yıkılış döneminin sonlarına kadar olan bölüm de kaleme müellif tarafından kaleme alınmıştır. Selçuklu tarihinin yakın müelliflerin Azimî'nin eseri bundan dolayı oldukça kıymetlidir.¹¹²

İbnü'l-Cevzi (ö.1201) Büyük Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren önemli tarihçilerden biridir. Günümüze ulaşan "*el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*" isimli kapsamlı eserinde Büyük Selçuklulardan da bahsedilmektedir. Büyük Selçukluların kuruluşundan itibaren gerçekleşen olaylar müellif tarafından dönemin kaynaklarından faydalanarak verilmiştir. İbnü'l-Cevzi'nin Büyük Selçuklu tarihinden bahsederken en önemli kaynaklarından biri eseri kaybolan Garsünni'me'dir.¹¹³ İbnü'l-Cevzi'nin

¹¹² Ali Sevim "Azimî", DİA, C.4, İstanbul 1991, ss.330-331.

¹¹³ Yusuf Ş. Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzi", DİA, C.20, İstanbul 1999, s.545.

torunu olan Sıbt İbnü'l-Cevzi (ö.1256) de “*Mirâtü’z-Zamân*” isimli eserinde dedesinde de faydalanarak kıymetli bilgiler vermiştir.

Bu kaynakların başlıcalarından biri Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî (ö.1207 sonrası) tarafından yazılan “*Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*” adlı eserdir. Bu eser Türkiye Selçuklu sultanlarından Gıyâseddin Keyhusrev’e ithaf edilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan olayları ihtiva eden eser, kendisinden önce yaşamış tarihçilerden alıntılar yapılarak yazılmıştır. Râvendî’nin Büyük Selçuklu tarihini yazarken faydalandığı en önemli kaynak ise Zahîrüddîn-i Nîşâbü’rî’dir.¹¹⁴

İbnü'l-Esîr’in (ö.1233) yazmış olduğu “*el-Kâmil fî’t Târih*” adlı kapsamlı eserde Selçuklularla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılışından sonra doğan müellif, duymuş olduğu veya kitaplardan elde etmiş olduğu bilgilerle Büyük Selçuklu Tarihi hakkında bilgiler vermiştir. Eyyubîler döneminde yaşayan ve eserini yazan müellif, Büyük Selçuklu tarihi ile ilgili bilgilere rivayet olarak ulaşmış ve ulaştığı dönemin kaynaklarını bizimle paylaşmıştır. Meşhur eseri 1230 yılına kadar gerçekleşen olayları kapsamaktadır.¹¹⁵

İbnü'l-Adîm’in (ö.1262) “*Bugyetü’t-Taleb fî Târihi’l-Haleb*” adlı eserleri de Selçuklular hakkında bilgiler veren temel kaynaklar arasındadır.¹¹⁶ İbnü'l-Adîm bu kıymetli eserin kaybolan kaynaklarla ilgili bizlere de ışık tutmaktadır. Büyük Selçuklu dönemi anlatmak için ulaştığı kaynaklardan çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu durum da eserin kıymetini çalışmamız açısından daha da artırmaktadır.

Mîrhând’ın yazmış olduğu “*Ravzatu’s-Safâ*” adlı eser yine Selçukluların kuruluşu ve Büyük Selçukluların siyasi ve kültürel tarihi hakkında bilgi veren önemli kaynaklar arasında zikredilebilir. Hamdullah Müstevfî’nin “*Târih-i Güzide*” ve Büyük Selçuklular tarihini hakkında Ermeni tarihi kaynaklarından olan Urfalı Mateos’un

¹¹⁴ Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, 3. Baskı, TTK Yayınları, C.1-2, Ankara 2020, s.XVI-XVIII.

¹¹⁵ Abdülkerim Özaydın, “İbnü'l-Esîr”, DİA, C.21, İstanbul 2000, ss.26-27.

¹¹⁶ Ali Sevim “İbnü'l-Adîm”, DİA, C.20, İstanbul 1999, s.479.

Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un bu kitaba yazdığı zeyli de Büyük Selçuklu tarihi açısından önem arz etmektedir.¹¹⁷

Yukarıda isimlerini zikretmiş olduğumuz eserler Büyük Selçuklulara ait doğrudan o dönemden veya yakın dönemlerde yazılmış temel kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler günümüze ulaşmış ve Selçuklular tarihi hakkında bizleri aydınlatan eserlerdir. Mezkur eserler bizim çalışmamız açısından da önem arz etmektedir. Çünkü, eserlerin müellifleri bilgileri nakledeken, bilgilere nasıl ulaştıklarını, hangi eserin kim tarafından yazıldığını bizlere bildirmişlerdir. Özellikle İslam müelliflerinin uygulamış olduğu bu atıf geleneği de bizlerin günümüze ulaşmayan kaynaklar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Bu bölümde genel olarak Selçukluların temel kaynaklarından bahsetmenin yanında sadece çalışmamız için önem arz eden birkaç kaynağı sunduğumuzu söylememiz gerekmektedir. Büyük Selçuklu tarihi ile ilgili daha birçok kaynak vardır. Yeri geldiğinde ilgili kaynaklarla ilgili bilgiler de sunulacaktır.

2.3. Büyük Selçuklu Tarihi ile ilgili Kaybolan Kaynaklar

Büyük Selçuklu Tarihi ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz günümüze ulaşan kaynaklar kadar günümüze ulaşmayan kaynaklar da mevcuttur. Aşağıda zikredeceğimiz ve araştırmalarla içerikleri hakkında bilgiler sunacağımız bu kaynakların varlığına daha çok günümüze ulaşan kaynakların yapmış oldukları iktibaslar sayesinde ulaşmaktayız. Günümüze ulaşamayan veya çeşitli nedenlerle kaybolan kaynakların tam olarak ne şekilde kaybolduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak, Moğol istilasının Selçuklu coğrafyasındaki ağır tahribatı, Haçlı Seferleri veya çeşitli savaşlar Selçuklu kütüphanelerinin zarar görmesine neden olmuştur. Bu eserlerin zamanla unutulması, dayanaksız malzemelerin kullanılması veya doğal afetler de eserlerin günümüze ulaşmasını engelleyen faktörler arasında yer almaktadır. Doğrudan Selçuklular dönemi için

¹¹⁷ Ali Öngül, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, ss.99-110.

yazılmış çoğu eserin günümüze ulaşmaması Selçuklu tarihi açısından ulaşabileceğimiz önemli bilgilerden bizleri mahrum bırakmaktadır. Bu çalışmada aşağıda kaybolan kaynakları verirken amacımız, Büyük Selçuklu tarihi hakkında neleri bilmediğimizi anlamaya çalışmak olacaktır.

Bu bölümde Selçuklu tarihi üzerine eser yazan müelliflerin hayatları, yaşadıkları dönemler, yazmış oldukları eserler hakkında bilgiler verildikten sonra günümüze ulaşmayan eserleri araştırma konusu edilecektir. Temel kaynaklar veya araştırma eserler vasıtasıyla ulaşılan çeşitli bulgu ve bilgiler yorumlamalarla desteklenecektir.

2.3.1. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin Tarihle İlgili Bazı Eserleri

Hilâl b. Muhassin es-Sâbî Harranlı Sâbîlerin Zehrun koluna mensup olan bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta 970 (H.359) yılında dünyaya gelmiştir. Mensubu bulunduğu aileden pek çok tarih, matematik, edebiyat, tıp ve astronomi ile ilgilenen isimler yetişmiştir. Dedesi Ebu İshak, Abbasi döneminde Divan-ı İnşâ'da görev almış önemli isimlerden biridir. Ayrıca dayısı Sâbit b. Sinân'da tarihle ilgili eserler kaleme almıştır. Tarih ve edebiyat alanında pek çok eser yazan Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, kendisinden sonra oğlu Garsünni'me'yi yetiştirerek onunda önemli tarihçilerden biri olmasını sağlamıştır. Hayatının son zamanlarında İslam'ı benimsemiştir.¹¹⁸ Hilâl b. Muhassin'in çeşitli kaynaklardan haberdar olduğumuz dört eseri bulunmaktadır. Bunlar; “*Târih*”, “*Tuhfetü'l-Ümera fî Târihi'l-Vüzerî*”, “*Kitâb-ı Rusûmu Dari'l-Hilâfe*” ve “*Kitâbu Ahbâri Bağdat*” isimli eserleridir. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî 1056 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹¹⁹

¹¹⁸ Mahmut Polat, “Harranlı Sâbî Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsü'n-ni'me (Hayatı ve Eserleri)”, Harran üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.6, S.6, Şanlıurfa 2001, ss.98-100.

¹¹⁹ Casim Avcı, “Hilâl b. Muhassin es-Sâbî”, DİA, C.35, İstanbul 2008, s.340; Abdurrahman Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsîler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, C.2, Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, s.32; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.68.

Hilâl b. Muhassin'in yazmış olduğu en önemli eserlerden birisi dayısı Sâbit b. Sinân'ın günümüze ulaşmayan tarih eserine zeyl olarak yazdığı “*Târîh*” isimli eseridir. Bu eserin kırk cilt olduğu ancak günümüze sadece sekizinci cildinin belli bölümlerinin kaldığı bilinmektedir. Kalan bölümler ise 999-1003 yılları arasını kapsayan dört yıllık bölümlerdir. Bu bölümler haricinde eserle ilgili bilgiler farklı kaynakların iktibaslarına dayanmaktadır. Bu eserde Abbasi halifelerinin durumu, Besasîri'nin Abbasi Hilafetine egemen olması gibi konulardan bahsedilmiştir.¹²⁰

Müellifin bir diğer eseri ise “*Tuhtetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*” isimli eseridir. Müellifin bu eseri de günümüze ulaşmamıştır. Yine çeşitli kaynakların iktibas etmesiyle eserin içeriği hakkında bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu eser müellif tarafından Abbasi Halifeliğinin gözünden yazılan bir eserdir. Bununla birlikte Selçukluların ortaya çıkışı, ordularının kurulması, yaptıkları mücadeleler ve kuruluşları gibi bilgileri içermektedir. Müellifin son kayıp olan eseri “*Kitâbu Ahbâri Bağdat*”ta da Selçuklularla ilgili kayıtlar yer almıştır.¹²¹ Ali Sevim, Azimî Tarihinin kaynaklarından bahsederken Azimî'nin, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'ye ait olan bu üç kaynaktan da iktibas ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Cevzi'de, Hilâl b. Muhassin'in eserlerinden faydalanan tarihçiler arasındadır.¹²²

Harranlı Sabi bir aileye mensup olan ve İslam'ı yaşamının sonlarında kabul eden bu müellifin ailesinin de tarihe ilgili bir aileye mensup olduğu muhakkaktır. Abbâsîler döneminde Divan-ı İnşâ içinde de yer alması siyasi olayları doğrudan gözlemlemesine imkan sağlamıştır. Dayısı ve dedesi gibi tarih hakkında eserler yazmış isimlerin de eserlerini okuması ve onların eserlerine kendi döneminde gerçekleşen olayları da eklemesiyle tarih konusunda önemli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Eserlerinin kaybolması ya da kısmen günümüze ulaşmaması ise tarihin aydınlatılması açısından üzücü bir durumdur. Ancak Hilâl b. Muhassin'in eserlerinin kendisinden sonra çeşitli tarihçilerin eline geçmesi ve o tarihçilerin de kıymetli

¹²⁰ Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsîler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, s.32-34.

¹²¹ Avcı, “Hilâl b. Muhassin es-Sâbî”, s.341; Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsîler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, ss.32-36.

¹²² Ali Sevim, “Azimî Tarihi ve Kaynakları Hakkında”, X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara 1991, s.1098.

eserlerden iktibaslarda bulunmaları Selçuklularla ilgili de öğrenebileceğimiz bazı konuların günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

2.3.2. Garsünni'me Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî – “Uyûnü't-Tevârîh” ve “Kitâbü'r-Rebî”

Garsünni'me'nin asıl adı Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'dir. Garsünni'me çalışkan olduğundan dolayı babası tarafından verilmiş bir lakaptır ve daha çok bu lakabıyla tanınmış ve ünlenmiştir. Garsünni'me 1025 yılında Bağdat'ta doğmuştur. İlk eğitimini babası ve Bağdat'ta bulunan hocası Ebu Ali b. Şadan'dan almıştır. Dini ilimler yanında tarih, edebiyat ve inşa sanatına dair dersler görmüştür. Babası Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'de yukarıda bahsettiğimiz üzere Abbâsiler döneminin Divan-ı İnşâsında önemli bir kâtip ve aynı zamanda değerli eserlere sahip tarihçilerindendir. Garsünni'me'de babasının vefatının ardından onun izinden giderek tarih, edebiyat ve inşa sanatında kendisini geliştirmiştir. Babası gibi Abbasi Devleti'nde Divan-ı İnşâ içinde kâtip olarak görev almış ancak daha sonrasında siyasi işlerle uğraşmayarak ticaret ile ömrünü geçirmiştir. Babasından kendisine kalan büyük mirasla hem kitaplar toplamış hem de Bağdat'ta bin kitap bağışlayarak büyük bir kütüphanenin açılmasını sağlamıştır. İbnü'l-Cevzi kütüphaneye kitaplarını bağışlamasının nedeni olarak Sâbûr b. Erdeşir'in Bağdat'ta kütüphanesinin yanması ve Garsünni'me'nin de buna üzülmelerini göstermiştir.¹²³ Ömrünü kitapları inceleyerek ve telif eserler yazarak geçiren müellif 1088 yılında vefat etmiştir.¹²⁴ Garsünni'me'nin “Uyûnü't-Tevârîh”, “Kitâbü'r-Rebî” ve “el-Hefevâtü'n-nâdire” isimli kitapları vardır. Bu kitaplar arasında tarihle ilgili kaleme aldığı “Uyûnü't-Tevârîh” ve “Kitâbü'r-Rebî” isimli eserleri günümüze ulaşmamıştır.¹²⁵

Garsünni'me, “Uyûnü't-Tevârîh” adlı eserini babasının vasiyeti üzerine onun yazmış olduğu tarih eserine eklemeler yaparak kaleme almıştır. Müellif Selçukluların

¹²³ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem, s.68.

¹²⁴ Ali Sevim, “Garsünni'me”, DİA, C.13, İstanbul 1996, s.386; Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, s.36; Polat, “Harranlı Sâbî Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsü'n-ni'me (Hayatı ve Eserleri)”, ss.104-105; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.68-69.

¹²⁵ Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, s.37; Öngül, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, s.99.

Büveyhîlerle mücadeleleri sırasında Bağdat'ta bulunduğu için dolayı bu eserinde doğrudan gözlemlerini eserinde aktarmıştır. “*Uyûnü't-Tevârih*” adlı eser günümüze ulaşmasa da, Selçuklu tarihi hakkında eserleri günümüze ulaşan İbnü'l-Cevzi'nin “*el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*” adlı eseri ve Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin “*Miratü'z-Zamân*” adlı eserinde sık sık atıflarda bulunulmuştur. Bu iki eserde de Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerini Garsünni'me'nin “*Uyûnü't-Tevârih*” adlı eserinden sıklıkla ve naklen kaleme alınmıştır.¹²⁶ Tuğrul Bey döneminde özellikle Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ve Arslan Besasîri ile yaptığı mücadeleler sonucunda Halife Kâim-biemrillâh'ı Büveyhilerin elinden kurtarması detaylı bir şekilde anlatılmıştır.¹²⁷ Sultan Alparslan dönemi olayları içinde İbnü'l-Cevzi özellikle Malazgirt Savaşı'nı anlatırken Garsünni'me'nin mezkur eserine sıklıkla başvurmuştur. Bu olaylar sırasında Sultan Alparslan'ın Mısır Seferine çıkması, Romanos Diogenes'in harekete geçmesi üzerine Sultan'ın Malazgirt'e hareket etmesi, Bağdat'ta Sultan Alparslan adına hutbe okunması, Sultan Alparslan'ın ordunun önünde yapmış olduğu konuşma, Bizans imparatorunun esir edilmesi ve Sultanın ona göstermiş olduğu hürmet gibi konular “*Uyûnü't-Tevârih*”te detaylı olarak yer almıştır.¹²⁸ Mezkur eserden Kâtip Çelebi'de Keşfü'z-Zünûn adlı eserinde “*Târîhu Garsi'n-ni'me*” olarak bahsetmiştir.¹²⁹ Barthold'un bahsettiğine göre bu eserden Kâtip Çelebi, Kıftî'nin eser hakkındaki nakilleri sayesinde bahsetmiştir.¹³⁰ Garsünnime'nin mezkur eserinden İbnü'l-Cevzi'nin torunu olan Sıbt İbnü'l-Cevzi de nakiller yapmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Garsünni'me'nin eserini bizzat görerek mi yazdığı yoksa doğrudan dedesi olan İbnü'l-Cevzi'den nakille mi yazdığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak dedesinden kitapların miras kalabileceğini düşünürsek bizzat müellifin eserine ulaşarak yazdığını söyleyebiliriz. Sıbt İbnü'l-Cevzi'de “*Miratü'z-Zamân*” adlı eserinde Garsünni'me'nin “*Uyûnü't Tevârih*” eserine iktibasta bulunmuştur.¹³¹

¹²⁶ Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, s.37.

¹²⁷ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*, ss.25-30.

¹²⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*, ss.98-106; Ali Sevim – Faruk Sümer, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018, ss.28-40.

¹²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, C.1., s.278.

¹³⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.8-9.

¹³¹ Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin *Miratü'z-Zamân fî Târîhi'l-Ayan* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler – I. Tuğrul Bey Dönemi”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK Yayınları, C.18, S.22, Ankara 1997, s.2.

İbnü'l-Hamedâni ve Sadaka b. Haddad'da Garsünni'me'nin bu eserine zeyller yazmışlardır.¹³²

Garsünni'me'nin günümüze ulaşmayan kıymetli eserlerinden biri de “*Kitâbü'r-Rebî*” adlı eseridir. Eserde vezir, emir, kadı gibi görevlilerin hayat hikayeleri ile nükteli bilgiler yer almaktadır. Günümüze ulaşmayan bu eserde İbnü'l-Adîm, el-Kıftî ve Yakut el-Hamevi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. İbnü'l-Adîm bu eserden faydalanırken Selçuklularla ilgili bilgilerden de faydalanmıştır.¹³³ Bu bilgiler arasında Besasîri'nin Bağdat'ta faaliyetleri sırasında görmüş olduğu bir rüya ile tedbirsizce hareketleri zikredilmektedir. Bunun haricinde ilginç olarak Sultan Alparslan'ın çocuk yaşta güçlükle yürüyen bir yaşlıyı ıstıraptan kurtarmak için okuyla vurduğu rivayet edilmektedir ki burada abartılı bir nakil vardır. Yine Sultan Alparslan'ın son Karahanlı Seferi ve bu sefer sırasında öldürülmesiyle ilgili rüyaya yer verilmektedir.¹³⁴

Garsünni'me'nin hayatını incelediğimizde, küçük yaşta itibaren ilimle meşgul olan ve babasının izinden giderek tarih, edebiyat ve inşa sanatı bakımından kendisini geliştiren biri olduğu söylenebilir. Babasının “*Târîh*” adlı eserine zeyl olarak yazmış olduğu “*Uyûnü't-Tevârîh*” adlı eser Selçuklu tarihi açısından kıymetli bir eser olduğu muhakkaktır. Çünkü, Bağdat'ta ikamet ederken müşahede ettiği olayları doğrudan tanıdığı olarak eserine nakletmiştir. Günümüze ulaşmayan bu eserden İbnü'l-Cevzi ve torunu Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin iktibaslarda bulunması kıymetli eserden haberdar olmamızı sağlamıştır. Müellifin yazmış olduğu eserde verdiği bilgilerden eserin Selçuklu tarihi bakımından ne kadar öneme haiz olduğu açıktır. Ancak eserin içeriğinin bizlere ne kadar ulaştığı da muammadır. Bu açıdan Garsünni'me'nin eserlerinin kaybolması Selçuklu tarihi için önemli bilgilerden de bizleri mahrum bırakmıştır.

¹³² Polat, “Harranlı Sâbî Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsü'n-ni'me (Hayatı ve Eserleri)”, s.105; Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, s.37.

¹³³ Polat, “Harranlı Sâbî Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsü'n-ni'me (Hayatı ve Eserleri)”, s.105; Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, s.38.

¹³⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, ss.28-29.

2.3.3. Münkızî Müelliflerin Selçuklularla İlgili Kaybolan Kayıtları

Münkızî ailesi Selçuklular döneminde Şeyzer bölgesinde belli bir dönem emirlik yapan ailedir. İlk olarak bu aileden Ali b. Münkız döneminde tarihi kaynaklarda bahsedilmektedir. Münkızî ailesi içinde zikredeceğimiz dört müellif Selçuklu tarihi hakkında eser, not veya sözlü olarak bilgiler sunmuşlardır. Bu aileye mensup kişilerin yazmış oldukları eserler günümüze ulaşmamıştır. Ancak müelliflerin bahsettikleri kayıtlar başta İbnü'l-Adîm'in "*Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*" adlı eseri olmak üzere diğer İslam tarihi kaynaklarında zikredilmiştir. Bu müelliflerin ilki Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Münkız'dır. İkincisi Müeyyidüdevle Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid'dir. Üçüncüsü Ebu'l-Mûgîs Münkız b. Mürşid'dir. Sonuncusu ise Ebu'l-Fevâris el-Adud Murhef b. Usâme'dir. Bu müelliflerin Selçuklu tarihi ile ilgili kayıtlarından Ali Sevim hem makalesinde hem de çevirisini yapmış olduğu İbnü'l-Adîm'in eserinde bahsetmiştir.¹³⁵

Münkızî müelliflerin birincisi olan Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid (1095-1150) Haçlılarla yapılan mücadelede 1150 yılında şehit düşmüştür. Yaşadığı dönemdeki olayları eserinde not almıştır. Eserinden iktibas edilen kaynaklarda eserin ismi zikredilmemiştir. Bahsettiğimiz bu eserde Selçuklularla ilgili kayıtlar sunmuştur. Bu kayıtların birisi Sultan Alparslan'ın 1071 yılında Mısır'a yapacağı sefer üzerine Halep yakınlarında karargâh kurmasıyla ilgilidir. Sultan Alparslan'ın Mısır Seferine giderken Halep'te kendisine tabi olmasına rağmen Halep Mirdasi Emiri Mahmûd'un kurduğu savunma ve yapılan kuşatmadan bahsetmektedir. Aynı bölüm üzerinde Selçukluların kurduğu karargâh içinde otağların ihtişamlı olduğundan ve sanki her birinde sultan varmış gibi büyük çadırların bulunduğu bahsetmiştir. Ebu'l-Hasen'in eserinden iktibasla verilen bir diğer önemli kayıt ise Malazgirt Savaşı ile ilgilidir. Savaş diğer kaynaklarda bilindiği gibi anlatıldıktan sonra Romanos Diogenes'in esir edilmesinin ardından Sultan Alparslan'ın niçin bu sefere çıktığı sorusu üzerine İmparatorun: "*Rumların başına ne geldiyse Halep Emiri Mahmûd'un yüzünden geldiği, Türklerin Rum'a yürümelerine de yine onun sebep olduğu, bu nedenle kendisinin Haleb'i almak*

¹³⁵ Abdülkerim Özaydın, "Beni Münkız", DİA, C.32, İstanbul 2006, s.15; Sevim, "Münkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", Tarih Araştırmaları Dergisi, C.16, S.27, Ankara 1994, s.5.

istediği” şeklinde cevap vermesi diğer kaynaklarda rastlanmayan ve Ebu’l-Hasen’in eserinden iktibas edilen ilginç kayıtlar arasında yer almaktadır. Yine Ebu’l-Hasen’in kayıtlarında Haleb’de Mirdasoğulları’nın Türkmenlerle yaptıkları mücadeleler ve Mirdasoğulları hükümdarlığının Melikşah döneminde sona ermesi de kayıtlar arasında yer almaktadır. Melikşah döneminin diğer olaylarından da bahsedilen eser de Selçuklu Veziri Nizâmülmülk’ün İsfahan’da dört eşinin ve dolayısıyla dört evinin bulunduğu, bu evlerinde misafirlerini ihtişamlı bir şekilde ağırladığı söylenmiştir. Vezir Nizâmülmülk’ün Bağdat’ta Batınîler tarafından öldürülmesi ve bu suikastten sorumlu tutulan Tacülmülk’ün, Sultan Melikşah’ın emriyle yedi bin hassa askeri tarafından parçalanmak suretiyle idam edilmesi, kaynakta geçen diğer ilginç bilgiler arasındadır. Sultan Melikşah’ın ölümü ve sonrasında meydana gelen taht mücadeleleri konusunda Ebu’l-Hasen diğer kaynaklarla örtüşen bilgiler vermiştir.¹³⁶

Münkızî müelliflerin ikincisi Müeyyidüddeve Ebu’l-Muzaffer Usâme b. Mürşid’dir. Bu müellifimiz Münkızî ailesinin hakim olduğu Şeyzer’de 1095 yılında doğmuş ve 1188 yılında vefat etmiştir. Babasının vefatının ardından amcası emirliğin başına geçmiştir. Amcasının erkek çocuğu olması üzerine Şeyzer’den ayrılmış ve Dımaşk bölgesine gitmiştir. Bu dönemde Nüreddin Mahmûd Zengî ve daha sonrasında Selahattin Eyyübî gibi hükümdarların yanında bulunmuştur. Kaynaklar bu seyahatleri sırasında dört bin cilt bulunan kitaplarının da zayi olduğunu belirtmektedir. Müellifin günümüze ulaşan “*Kitâbü’l-İtibâr*” adında eseri bulunmaktadır. Müellifin bu eserinin yanında günümüze ulaşmamış ancak çeşitli kaynaklardan iktibas edilen eserleri de bulunmaktadır. Günümüze ulaşmayan ancak isminin kaynaklarda geçmediği eserlerinde Selçuklularla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunlardan bir kaçı şöyledir: Halep Selçuklu Meliki Rıdvan’ın atabegi olan Cenahüddeve Hüseyin’in Melik Rıdvan’dan ayrılarak kendi iktası olan Humus’ta beylik kurduğu ve bu bölgede Cuma namazı çıkışında Bâtınî fedailerini tarafından öldürüldüğü zikredilmektedir. Bir diğer bilgi de Melikşah nezdinde Suriye bölgesinde hareket eden Tutuş, Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi emirlerin faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Bu bilgilerin yanında Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah’ın, Büyük Selçuklu tahtı için giriştiği taht

¹³⁶ Sevim, Bugyetü’t-Taleb fî Târîh-i Haleb, ss.43-45; Sevim, “Münkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları”, ss.6-8.

mücadelesinde Caber yakınlarında Şerefüddeve Müslim ile yaptığı savaşta öldürülmesi Usâme b. Mürşid tarafından verilen bilgiler arasında yer almaktadır.¹³⁷

Münkızî müelliflerin üçüncüsü olan Ebu'l-Mûgîs b. Mürşid'dir. Bu müellif de yaşadığı dönemde çeşitli kaynaklardan iktibas edilen bilgiler sayesinde haberdar olduğumuz tarih eseri kaleme almıştır. Müellifin eserini yazarken kendinden önceki Münkızî müelliflerinin de eserlerinden faydalandığını söyleyebiliriz ki, Selçuklularla ilgili aynı bilgileri tekrar etmiştir. Farklı bilgi olarak Efamiye hakimi Halef b. Mülâib'in hükümdarlık yaptığı bölgede halka zulmetmesi ve müsadere ile yol kesicilik gibi faaliyetlerde bulunmasıyla ilgilidir. Bu durumun Sultan Melikşah'a haber verilmesiyle Tutuş, Aksungur, Bozan ve Yağısıyan, Efamiye Kalesi üzerine tedip hareketi düzenlemişlerdir. Kale alındıktan sonra Ebu'l-Mûgîs'in amcası olan Ebu'l-Muhref Nasr'a verilmiştir.¹³⁸

Son Münkızî müellifi ise Ebu'l-Fevâris el-Adud Murhef'tir. Yaşamı hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız müellif doğrudan bir eser kaleme almamış ancak İbnü'l-Adîm'in Kahire'de eline geçen notları tarihi kaynaklarda yer almıştır. Ebu'l-Fevâris'in bu notları babası Usâme'nin yazdığı kitaplardan aldığı tahmin edilmektedir. Bu notlarda daha önce bahsedilen bilgiler haricinde Dımaşk bölgesinde Türk Böri ailesinden İsmail b. Böri'nin faaliyetleri ve Artuklu ile Dânişmendlilerin Haçlılarla yaptığı mücadeleler günümüze ulaşan kaynaklardan farklı olmayacak şekilde zikredilmiştir.¹³⁹

Bu bilgilerden hareketle Münkızî ailesine mensup müelliflerin Selçukluların hükmettiği coğrafyalarda yaşadıkları ve bazı emir veya önemli isimlerin yanında görevlerde buldukları görülmektedir. Bu bakımdan kendi yaşadıkları dönemlerde tanık oldukları olayları ve çeşitli isimlerden duydukları olayları nakletmeleri Selçuklu tarihi açısından önem arz etmektedir. Günümüze ulaşmayan ancak İbnü'l-Adîm'in iktibasta bulunmasıyla bilgilerinden istifade ettiğimiz müelliflerin eserlerinde

¹³⁷ Sevim, Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb, ss.45-46; Sevim, "Münkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", ss.8-9; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.119-120; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-, ss.136-142.

¹³⁸ Sevim, "Münkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", ss.9-10.

¹³⁹ Sevim, Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb, ss.46-47; Sevim, "Münkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", ss.11.

Selçuklularla ilgili tarihi aydınlatacak yeni bilgilerin var olduğu muhakkaktır. Özellikle yukarıda zikrettiğimiz ve diğer kaynaklarda yer almayan bazı bilgilerin oluşu Münkızî ailesine mensup bulunan müelliflerin günümüze ulaşmayan önemli eserler yazdıklarını göstermektedir.

2.3.4. Ebu Tâhir-i Hâtûnî – “Târîh-i Ali Selçuk” ve “Şikârname”

Ebu Tâhir-i Hâtûnî Büyük Selçuklu döneminde yaşamış şairlerden biridir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmayan şair Melikşah’ın oğlu Muhammed Tapar döneminde devlet hizmetine girmiştir. Hâtûnî lakabıyla anılmasının nedeni sarayda Muhammed Tapar’ın eşi olan Gevher Hatun’un Müstevfisi olmasından kaynaklanmaktadır. Muhammed Tapar döneminin ardından Selçuklu sarayında bazı devlet adamları arasındaki anlaşmazlığı ve şiirleriyle onları hicvetmesinden dolayı saraydan gönderilmiştir. Ebu Tâhir-i Hâtûnî’nin 1134 veya 1137 yılında vefat ettiği düşünülmektedir.¹⁴⁰

Kâtip Çelebi ve Timur devri müelliflerinden Devletşah ondan Menakıbü’ş-Şuara’nın müellifi olarak bahsetmektedir. Ebu Tâhir-i Hâtûnî daha çok şairler hakkında yazmış olduğu bu menkıbe ile tanınmıştır.¹⁴¹ Müellifinin tanındığı bu eserinin haricinde günümüze ulaşmayan “*Târîh-i Ali Selçuk*” ve “*Şikârname*” adında iki eseri mevcuttur.

Ebu Tâhir Hâtûnî’nin, muhtemelen Büyük Selçuklu hanedanını anlattığı “*Târîh-i Ali Selçuk*” isimli eserden ilk olarak Barthold bahsetmektedir. Barthold, “*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*” adlı eserinin giriş bölümünde kaynaklardan bahsederken Ebu Tâhir-i Hâtûnî’nin “*Târîh-i Ali Selçuk*” eserini de zikretmiştir. Bu eser hakkında Timurlu dönemi müelliflerinden Devletşah’ın, Ebu Tâhir Hâtûnî’nin

¹⁴⁰ Ravendî, Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr, çev. Ahmet Ateş, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020, ss.132-133; Mürsel Öztürk, “Ebu Tâhir-i Hâtûnî”, DİA, C.10, İstanbul 1994, s.236.

¹⁴¹ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.4, s.1471; Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.29.

“*Târîh-i Ali Selçuk*” eserinden söz ettiğinden bahsedilmiştir.¹⁴² Bu kıymetli eser günümüze ulaşmayan Büyük Selçuklu tarihi kaynaklarından biridir.

Ebu Tâhir-i Hâtûnî'nin günümüze ulaşmayan bir diğer eseri ise “*Şikârname*” isimli eserdir. Şikârname, bilindiği üzere avcılık üzerine yazılan eserlerdir. Müellif de bu eseri Sultan Melikşah'a nispeten yazmıştır. Sultan Melikşah'ın avcılığa düşkün olduğu bilinmektedir. Ebu Tâhir-i Hâtûnî de bu eseri muhtemelen Sultan Melikşah'ın isteği üzerine kaleme almıştır. Râvendi, “*Şikarname*” isimli kayıp eserden Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhusrev'e ithaf ettiği “*Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*” adlı eserinde bahsetmiştir.¹⁴³ Râvendi, Melikşah'ın av düşkünlüğünden bahsederken Şikârname isimli eseri gördüğünü şu sözlerle dile getirmiştir: “*Sultan oyun ve eğlencelerden avı severdi. Ebu Tâhir-i Hâtûnî yazısı ile onun Şikarname'sini gördüm. Orada sultanın bir günde yetmiş ahuyu okla vurduğu yazılmıştı. Onun avda adeti şöyle idi: Her vurduğu avda fakirlere bir mağrip dinarı verirdi...*”¹⁴⁴ Bu sözlerden anlaşıldığı üzere Râvendi'nin yaşadığı dönemde (ö.1207) Ebu Tâhir-i Hâtûnî'nin “*Şikârname*” isimli eseri varlığını korumaktaydı.

Ebu Tâhir-i Hâtûnî yukarıda bahsedildiği üzere Büyük Selçuklu Devleti döneminde yaşamış, şairliği ile meşhur ve devlet görevinde bulunmuş isimlerden biridir. Müellifin yazmış olduğu “*Târîh-i Ali Selçuk*” isimli eserin muhteviyatı konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak onun devlet görevinde bulunması ve olaylara doğrudan tanık olması günümüze ulaşmayan bu eserin önemini göstermektedir. Ebu Tâhir-i Hâtûnî'nin yazmış olduğu “*Şikarnâme*” adlı eser ise isminden anlaşılacağı üzere avcılıkla ilgili eserdir. Bu eserde Râvendi'den öğrendiğimiz kadarıyla Sultan Melikşah döneminin av kültüründen bahsetmiştir. Müellifin yazmış olduğu eserlerin, siyasi tarih ve kültür tarihi açısından kıymetli eserler olduğu söylenebilir.

¹⁴² Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.29, Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.2.

¹⁴³ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.2; Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.28; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.127; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, ss.237-238.

¹⁴⁴ Râvendi, Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, ss.128-129.

2.3.5. Enûşirvân b. Hâlid - Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr

Enûşirvân b. Hâlid Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli devlet adamlarından biridir. Doğum tarihi olarak kaynaklar 1066 yılını vermektedir. Melikşah döneminde Selçuklu Devleti içinde divan kâtibi olarak çalışmıştır. Muhammed Tapar döneminde ise kısa bir süre vezirlik yapmıştır. Selçuklu Devleti içindeki devlet görevlileri ile anlaşmazlıktan dolayı Bağdat'a gitmiş ve burada da halifenin yanında vezirlik yapmıştır. Kesin olmamakla beraber 1138 yılında vefat ettiği belirtilmektedir. Enûşirvân b. Hâlid, Selçuklu dönemi olaylarının önemli tanıklarından biri olmuştur. Özellikle Sultan Melikşah dönemi sonrasında meydana gelen taht mücadelelerinde doğrudan devlet içinde yer almıştır. Enûşirvân b. Hâlid yaşadığı dönemde bizzat tanık olduğu olayları "*Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr*" adlı eserinde kaleme almıştır.¹⁴⁵

Enûşirvân b. Hâlid'in yazmış olduğu "*Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr*" isimli eser doğrudan günümüze ulaşmış değildir. Ancak kendisinden sonra İmâdeddin Kâtib el-İsfehânî ve sonrasında Bundari'nin eklemeler yapmasıyla eser günümüze ulaşabilmiştir.¹⁴⁶ Enûşirvân b. Hâlid, yazmış olduğu mezkur eserde Sultan Melikşah'ın tahta çıkışından (1072) Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölümüne kadar (1034) olan olayları anlatmıştır. Enûşirvân bu eseri o dönemin Selçuklu resmi dili olan Farsça olarak kaleme almıştır. Enûşirvân vefat ettikten sonra İmâdeddin Kâtib el-İsfehani "*Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Fitre*" ismiyle eseri Arapçaya çevirmiştir. Sonraki dönemde ise Bundari eseri muhtasar olarak "*Zübdetü'n-Nusra ve Nubhetü'l-Usra*" ismiyle tekrar kaleme almıştır. Bu eser Houtsma tarafından da neşredilmiştir. Kıvamüddin Burslan'da, Bundari'nin eserini "*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*" ismiyle neşretmiştir.¹⁴⁷ Enûşirvân'ın yazmış olduğu eser çeşitli isimlerle günümüze ulaşmış olsa da tam anlamıyla Enûşirvân'ın

¹⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Enûşirvân b. Hâlid", DİA, C.11, İstanbul 1995, ss.256-257.

¹⁴⁶ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.29; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, ss.63-64.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çev. Kıvamüddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943

yazmış olduğu şekilde mi ulaştığı bilinmemektedir. Ancak eserin büyük oranda günümüze ulaştığı söylenebilir.¹⁴⁸

Kâtip Çelebi de Keşfü’z-Zünûn’da “*Fütûru Zamâni’s-Sudûr ve Sudûru Zamâni’l-Fütûr*” isimli eserin Enûşirvân tarafından yazıldığını ve daha sonra İmâdeddin İsfehânî tarafından çevrildiğini belirtmiştir. Eserin Nizâmülmülk döneminin ortalarından Tuğrul b. Muhammed dönemine kadar yazıldığını zikretmiştir.¹⁴⁹

2.3.6. Azimî - el-Muvassal Ale’l-Asli’l-Mevsil

Azimî, XI ve XII. yüzyıllarda yaşamış önemli İslam tarihçilerinden biridir. Tarihinin tam adı Muhammed b. Ali el-Azimî’dir. Kaynakların verdiği bilgilere göre 1090-1091 (H.483) yıllarında Halep’te doğmuştur. Azimî’den bahseden biyografi kitaplarında Azimî ile ilgili fazla kayıtlara rastlanmaz ancak babasının “reis” lakabını kullanmasından anlaşıldığı üzere Suriye bölgesinde reislik yapan bir ailenin çocuğudur. İbn Asakir’in kayıtlarında Suriye bölgesinde alimlerden hadis dersleri almış ve daha sonrasında muallim olarak dersler vermiştir. Eserlerinde şiirlerde kaleme almış ve Selçukluların Haçlılara karşı mücadele eden ünlü emirleri olan İlgazi, Aksungur el-Porsuki, Seyfettin Savar gibi isimlere yazdığı şiirlerde methiyeler düzmüştür. Azimî’nin, ne zaman vefat ettiği kesin olarak bilinmemekle beraber yazmış olduğu “*Târîhu’l-Azimî*” adlı günümüze ulaşan eserinde Abbasi Halifesi Muktefi Li-Emrillah (ö.1160) döneminin sonuna kadar anlattığından bahsetmektedir. Bu durum da Azimî’nin 1160 yılından sonra vefat ettiğini göstermektedir.¹⁵⁰

Azimî’nin tarih alanında yazmış olduğu önemli eserleri bulunmaktadır. Bu eserler: “*Târîhu’l-Azimî*”, “*el-Muvassal ale’l-Asli’l-Mevsil*”, “*Târîhu Haleb*”,

¹⁴⁸ Fazlı Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, Çizgi Yayınları, Konya 2006, s.98; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-, s.416-417.

¹⁴⁹ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.3., s.991.

¹⁵⁰ Ali Sevim, “Azimî”, DİA, C.4, İstanbul 1991, s.330; Azimî, Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler), çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.9-10; M. Halil Yinanç, “On İkinci Asır Tarihcileri ve Muhammed b. Ali el-Azimî”, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, ss.9-10; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.113-114.

“*Kitâbü’s-Semere*” isimli eserlerdir. Bu eserler arasında en kapsamlı ve günümüze ulaşan eseri Târîhu’l-Azimî’dir. Târîhu’l Azimî adlı eser Hz. Adem’den başlayarak peygamberlerin hayatları, İslam tarihi ve Abbasi Halifesi Muktefi Li-Emrillah dönemine kadar olan olayları kapsamaktadır. Eserin müstensih yazması günümüzde Beyazıt Kütüphanesi’nde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kitaplığı içinde bulunmaktadır. Eserle ilgili ilk araştırma, önemli şarkiyatçı ve Selçuklu tarihçilerinden biri olan Claud Cahen tarafından yapılmıştır. Daha sonrasında eseri M. Halil Yinanç incelemiştir. Her iki tarihçi de Azimî’nin yazmış olduğu eserler de tarihle ilgili yanlışlıklar ve eksikliklerin olmasının yanı sıra özgün bilgiler ihtiva ettiğini belirtmişlerdir. Bu önemli eser Selçuklu tarihi hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Eserin Selçuklularla ilgili bölümleri Ali Sevim tarafından “*Azimî Tarihi*” ismiyle günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Selçuklular dönemiyle ilgili bilgi veren bu önemli eserin son on yedi yıllık bölümünün kayıp olduğu da eseri inceleyen araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur.¹⁵¹

Azimî’nin çok az sayfası eksik olarak günümüze ulaşan “*Azimî Tarihi*” haricinde çeşitli kaynaklarda ismi zikredilen “*el-Muvassal ale’l-Asli’l-Mevsil*”, “*Târîhu Haleb*” ve “*Kitâbü’s-Semere*” isimli eserleri günümüze ulaşmamıştır. Bu eserler arasında “*el-Muvassal*” isimli mezkur eser Selçuklu tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. İbnü’l-Adîm “*Bugyetü’t-Taleb fî Târîh-i Haleb*” adlı eserinde Selçuklu tarihinden bahsederken mezkur eserden sık sık faydalanmış ve sürekli atıfta bulunmuştur. Bununla beraber Azimî’nin “*Târîhu Haleb*” adlı kayıp eseri de Kâtip Çelebi’nin “*Keşfü’z-Zünûn*” adlı eserinde zikredilmiştir.¹⁵² Eserin muhteviyatı hakkında bilgi sahibi olmasak da Halep Tarihi hakkında olduğu isminden anlaşılmaktadır. Azimî’nin bu kayıp eserleri hakkında araştırma ve yorumlamalarda bulunan Ali Sevim, İbnü’l-Adîm’in sıklıkla faydalandığı “*el-Muvassal*” ve Kâtip Çelebi’nin bahsettiği “*Târîhu Haleb*” adlı eserlerin aynı eserler olabileceğini

¹⁵¹ Ali Sevim, “Azimî ve Eseri Hakkında” X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara 1991, ss.1097-1100; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.31.

¹⁵² Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, s.278.

belirtmiştir. Azimî'nin günümüze ulaşmayan “*Kitâbü's-Semere*” isimli eseri hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁵³

Azimî'nin kaybolan eserleri arasında asıl üstünde durmamız gereken eser “*el-Muvassal ale'l-Asli'l-Mevsil*” adlı eseridir. Müellifin bu eserinin bütün bir muhteviyatı hakkında bilgi günümüze ulaşmamıştır lakin İbnü'l-Adîm'in “*Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*” adlı eserinde Selçuklu dönemiyle ilgili önemli bilgiler verilmiştir. İbnü'l-Adîm'in eserini çeviren Selçuklularla ilgili bölümlerini günümüze kazandıran Ali Sevim, İbnü'l-Adîm'in kaybolan “*el-Muvassal*” isimli eserden hangi bilgileri naklettiğini kaydetmiştir.¹⁵⁴ İbnü'l-Adîm, İbn Hallikan ve İbnü'l-Esîr gibi tarih yazarları Azimî'nin mezkur eserinden faydalanmışlardır.¹⁵⁵

Bu kayıtlardan birisi Büyük Selçukluların üst düzey emirlerinden biri olan Kasımüddeve Aksungur ile ilgilidir. Eser ilk olarak Aksungur hakkında bilgi vermektedir. Ardından Aksungur'un Sultan Melikşah tarafından Halep valiliği görevine atanması ve çok yönlü faaliyetleri zikredilmiştir. Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından Emir Aksungur'un Sultan Berkyaruk ile yaptığı işbirliği ve netice itibariyle Melik Tutuş tarafından öldürülmesi kaynakta anlatılmaktadır. Bunun haricinde İbnü'l-Adîm, kaybolan “*el-Muvassal*” adlı eserden nakil yaparken Emir Aksungur ile beraber öldürülen kumandanların isimlerini de zikretmiştir. Bu bilgi diğer Selçuklu kaynaklarında bulunmamaktadır.¹⁵⁶

İbnü'l-Adîm'in eserinde “*el-Muvassal*” isimli kaybolan kaynaktan yaptığı atıflar sadece yukarıdaki bilgiyle sınırlı değildir. Sultan Alparslan tarafından Halep'in kuşatılması, Melik Rıdvan'ın Halep'te Batınîler ve Haçlılara karşı faaliyetleri, Melik Rıdvan'ın vefatı ve yerine oğlu Alparslan'ın geçmesi, Alparslan b. Rıdvan dönemini

¹⁵³ Yinanç, “On İkinci Asır Tarihçileri ve Muhammed b. Ali el-Azimi”, ss.10-11; Sevim, “Azimî Tarihi ve Kaynakları Hakkında”, Makaleler-3, haz. E. Semih Yalçın – Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss.573-576; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.113-114.

¹⁵⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, ss.29-33

¹⁵⁵ Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, s.103.

¹⁵⁶ Ali Sevim, “Azimî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar”, *Belleten Dergisi*, C.47, S.187 Ankara 1983, ss.846-847; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, s.30.

olayları ve Zengî b. Aksungur'un Haçlılara karşı faaliyetleri ile yaptığı faaliyetler günümüze ulaşmayan “*el-Muvassal*” isimli eserden atıf yapılan bilgiler arasındadır.¹⁵⁷

Azimî'nin yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında Selçuklu tarihi açısından önemli bir tarihçi olduğunu söyleyebiliriz. Günümüze ulaşan “*Târîhi'l-Azimî*” adlı eseri Selçuklu tarihinin aydınlanmasında önemli bir yere sahiptir. Mamafih günümüze ulaşmayan eserlerinin de ne denli öneme sahip olduğunu eserlerinden iktibas edilen kaynaklarda anlayabiliriz. Bu açıdan baktığımızda Azimî'nin “*el-Muvassal*” isimli eserinin günümüze ulaşmamış olması Selçuklu tarihi konusunda büyük bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında “*el-Muvassal*” adlı eserde daha çok Halep tarihi üzerinden bilgilerin verilmesi, mezkur eserin Kâtip Çelebi'nin bahsettiği “*Târîhu Haleb*” ile aynı olması düşüncesini akla getirmektedir. Lakin her iki durumda da ne “*el-Muvassal*” ne de “*Târîhu Haleb*” adlı eser günümüze ulaşabilmiştir. İbnü'l-Adîm'in “*el-Muvassal*” isimli eserden faydalanırken atıfta bulunmuş olması ve eserin içeriği hakkında bilgiler vermesi, bizim bu kıymetli eserin muhteviyatı hakkında az da olsa bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

2.3.7. Beyhakî, “Meşâribü't-Tecârib ve Gavâribü'l-Garâib” ile “Târîh-i Beyhakî” Eserinin Günümüze Ulaşmayan Bazı Bölümleri

Ebu'l-Hasen Zahirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, XII. yüzyıl içinde yaşayan önemli tarihçilerden biridir. Tarih alanında dönemin meşhurlarından biri olan Beyhakî 1100 (h.493) yılında Beyhak'ta doğmuştur. Beyhakî, Fundukiler olarak tanınan kadı ailesine mensup olduğundan dolayı “İbn Funduk” olarak da bilinmektedir. Müellifimiz öncelikle Gazneli Devleti içinde Beyhak'ta eğitim aldıktan sonra ilim merkezilerini gezerek pek çok alanda ilim tahsil etmiştir. Bu sebepten Beyhakî'yi sadece bir tarihçi olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Ancak onun döneminde yazmış olduğu tarih eserlerinin döneme damga vurması ve kendisinden sonra tarihçilerin eserinden faydalanması tarihçi kimliğini öne çıkarmıştır. Beyhakî,

¹⁵⁷ Ali Sevim, “Azimî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar”, ss.849-865; İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb, ss.31-33.

Tarih ilmi haricinde edebiyat, felsefe, biyografi, tıp ve astroloji gibi ilim alanlarında da eserler kaleme almıştır.¹⁵⁸ Sultanların yanında da yer alan Beyhakî, Gazneli sarayında da sultanların yanında yer alarak tarihi olayları bizzat kendisi müşahede etmiştir. İbn Funduk olarak bilinen Beyhakî, 1169 yılında Beyhak'ta vefat etmiştir.¹⁵⁹

Beyhakî'nin ilmi olarak pek çok alanda eserler yazmış olduğunu söylemiştik. Kaynaklarda Beyhakî'nin yetmiş dört eseri olduğu söylenmektedir. Kâtip Çelebi'de Keşfü'z-Zünûn'da kırk bir eserini zikretmiştir.¹⁶⁰ Burada çalışmamız itibarıyla tarih alanında yazmış olduğu eserler üzerinde duracağız. Bilindiği üzere Beyhakî'nin en çok bilinen eseri “*Târîh-i Beyhakî*” ismiyle maruf eseridir. Beyhakî'nin yazmış olduğu mezkur eserin otuz cilt olduğu rivayet edilmektedir. Bu eserin maalesef bütün ciltleri günümüze ulaşmamıştır. VI ve VII. ciltler ulaşmış, V ve X. ciltler ise kısmen günümüze ulaşabilmiştir. Beyhakî'nin bu eserinde günümüze ulaşan kısımlar 1030 ile 1041 yılları arasını kapsamaktadır. Selçukluların kuruluşu dönemine de denk gelen bazı bilgiler Beyhakî'de zikredilmektedir. Ancak günümüze ulaşmayan kısımlarda yer alan pek çok bilginin de Selçuklularla ilgili olması muhakkaktır. Maalesef Beyhakî'nin yazmış olduğu “*Târîh-i Beyhakî*” isimli eserin günümüze tam olarak ulaşmaması Gazneliler tarihi başta olmak üzere Büyük Selçuklu tarihinin önemli bilgilerinden bizleri mahrum bırakmıştır.¹⁶¹

Beyhakî'nin günümüze ulaşmayan bir diğer eseri ise “*Meşâribü't-Tecârib ve Gavâribü'l-Garâib*” isimli eseridir. Bu eser maalesef tamamen günümüze ulaşmamıştır.¹⁶² Beyhakî'nin dört cilt olduğu bilinen bu eseri Utbî'nin “*Târîhü'l-Yemini*” adlı eserine zeyl olarak yazılmış ve 1019-1165 yılları arasını kapsadığı tahmin edilmektedir. Eserden özellikle İbnü'l-Esîr'in faydalandığı bilinmektedir. Özellikle bahsi geçen dönemleri anlatan İbnü'l-Esîr, kaybolan bu eserden iktibaslar yapmıştır.¹⁶³ Ata Melik Cüveyni ve Hamdullah Müstevfî-i Kazvî'nin eserlerinde de Meşâribü't-

¹⁵⁸ Abdülkerim Özyayın, “Beyhakî”, DİA, C.6, İstanbul 1992, s.62.

¹⁵⁹ Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.115.

¹⁶⁰ Kemal Aydın, Beyhakî'nin “Tetimmet-ü Sıvanî'l-Hikme” Adlı Eseri –Tercüme ve Tanıtım-, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008, s.42.

¹⁶¹ Tahsin Yazıcı, “Târîh-i Beyhakî”, DİA, C.40, İstanbul 2011, ss.74-75; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, ss.43-44.

¹⁶² Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.116; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.43.

¹⁶³ Claud Cahen, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı” ss.181-183.

Tecârib'ten iktibaslar yapılmıştır.¹⁶⁴ Mezkur eser Kâtip Çelebi tarafından Keşfü'z-Zünûn'da da Beyhakî'nin eseri olarak zikredilmiştir.¹⁶⁵

XII. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan Beyhakî, yazmış olduğu eserlerde tarihin büyük bir bölümüne açıklık getirmiştir. Beyhakî'nin eserlerinin günümüze ulaşmaması Gazneli ve Selçuklu tarihi açısından büyük bir kayıp olarak gözükmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Beyhakî'nin eserleri kendinden sonraki çoğu tarihçi tarafından iktibas edilmiştir. Bu durum da onun eserleri ve eserlerinin içerikleri konusunda az çok bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

2.3.8. İbnü'l-Kıftî - Ahbârü's-Selçukiyye

Tam adı Ebu'l-Hasen Cemalüddin eş-Şeybani el-Kıftî olan ve çok yönlü bir alim olan müellif pek çok alanda önemli eserler kaleme almıştır. İbnü'l-Kıftî 568 (m.1173) yılında Mısır'ın Kıft bölgesinde doğmuştur. Babası üst düzey devlet görevlilerinden biri olduğu için Kahire'de iyi bir eğitim almıştır. Eyyûbîler Devleti içinde Melik el-Adil döneminde Divanü'l-Mâl'in başına getirilmiştir. Belli bir dönem devlet işlerinden ayrıldıktan sonra Melik el-Aziz döneminde vezirliğe tayin edilmiştir. Hicri 646 (m.1248) yılında vefat etmiştir. Yaşadığı dönemin önemli alimlerinden biri olarak bilinmektedir. Özellikle tarih ve biyografi alanında yazmış olduğu eserlerle ün salmıştır. "*Târihü'l-Hükema*" adlı eseri günümüze ulaşan kıymetli eserlerden biridir. Bu kitapta yaşadığı döneme kadar olan pek çok alimin hayatından ve yazmış oldukları kitaplardan bahsetmiştir. Dönemin kültür tarihini bilmemiz açısından önemli eserlerden biridir. İbnü'l-Kıftî'nin kitaplara düşkün biri olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Sahip olduğu kütüphaneyi vefat etmeden evvel Eyyûbî Devleti'ne bağışlamış ancak ilerleyen dönemde gerçekleşen Moğol istilasında kitapları telef

¹⁶⁴ Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, ss.64-65; Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, ss.98-99; Kemal Aydın, Beyhakî'nin "Tetimmet-ü Sıvani'l-Hikme" Adlı Eseri –Tercüme ve Tanıtım, s.44.

¹⁶⁵ Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, C.4, s.1345.

olmuştur. Kendi yazmış olduğu çoğu eserinde burada kaybolduğu tahmin edilmektedir.¹⁶⁶

İbnü'l-Kıftî'nin pek çok alanda kitap yazmış olduğundan bahsettik. En önemli kitap yazdığı alanlardan biri de tarihtir. Tarih alanında pek çok eser kaleme almıştır. Yazmış olduğu bu tarih eserleri genelde hanedan tarihlerini anlatan kitaplardır. Bu kitaplar günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan bazıları: Târîhu Ali Büveyh, Târîhu Mısır, Târîhu Mahmûd b. Sebüktegin, Târîhu Ali Selçuk (Ahbârü's-Selçukiyye) isimli eserlerdir.¹⁶⁷

Selçuklu tarihi hakkında yazmış olduğu "*Ahbârü's-Selçukiyye*" veya "*Târîhu Ali Selçuk*" isimli Selçuklu hanedanının anlatıldığı kitap da günümüze ulaşmamıştır.¹⁶⁸ Bu kitabın farklı isimlerle günümüze ulaştığı konusunda teorilerde mevcuttur. Sadreddin el-Hüseyini'ye nispet edilen "*Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye*" isimli eserin İbnü'l-Kıftî'nin Selçuklu tarihini anlattığı kitap olduğu konusunda düşüncelerde mevcuttur.¹⁶⁹ Sadreddin el-Hüseyini'ye ait olduğu düşünülen ve 1933'te Muhammed İkbâl tarafından Arapça neşredilen "*Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye*" isimli kitabın ön sözünde İbnü'l-Kıftî'ye de ait olabileceği belirtilmiştir.¹⁷⁰ Mezkur eserin İbnü'l-Kıftî'nin yazmış olduğu Selçuklu hanedanı tarihi olduğu konusunda kesin bir kanıt olmadığından dolayı İbnü'l-Kıftî'nin yazmış olduğu eserin günümüze ulaştığını kesin olarak söyleyemiyoruz.

İbnü'l-Kıftî'nin günümüze ulaşmayan Selçuklu tarihinden Kâtip Çelebi de Keşfü'z-Zünûn'da bahsetmektedir. Kâtip Çelebi, "*Târîhu Ali Selçuk*" isimli kitaptan bahsederken eserin müellifinin İbnü'l-Kıftî olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kâtip

¹⁶⁶ Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, ss.142; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler-, ss.179-182; Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıftî", DİA, C.21, İstanbul 2000, ss.112-114.

¹⁶⁷ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.31; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-, s.180; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.634.

¹⁶⁸ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.3.

¹⁶⁹ Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.143.

¹⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. (Sadreddin el-Hüseyini, Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1943.) Bu eser 1943 yılında Muhammed İkbâl'in Arapça neşriden Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tercümenin önsözünde Muhammed İkbâl, eserde Sadreddin el-Hüseyini'nin ölümünden sonraki bilgilerinde içermesinden dolayı eserin müellifi konusunda şüpheler sunmaktadır ve İbnü'l-Kıftî'nin eserin asıl müellifi olabileceğini belirtmektedir.

Çelebi, “*Bu kitapta Selçuklu hanedanından Anadolu’ya sahip olanlar anlatılmıştır.*” şeklinde kısa bir açıklama yaparak içeriği hakkında bilgi vermiştir.¹⁷¹ Keşfü’z-Zünûn’da, İbnü’l-Kıftî’nin günümüze ulaşmayan “*Târîhu Ali Büveyh* (Büveyhi Hanedanı Tarihi)”, “*Târîhu Mısr* (Mısır Tarihi)” ve “*Târîhu Yemen* (Yemen Tarihi)” isimli kitapları da ismen zikredilmiştir.¹⁷²

İbnü’l-Kıftî, tarih alanında önemli alimlerden biri olduğunu yazmış olduğu eserlerin çokluğu ile göstermiştir. Tarihi kaynaklarda kendisinden kitap düşkününü biri olarak bahsedilmesi ve sahip olduğu kütüphanenin büyüklüğü onun çok okuyup yazdığını göstermektedir. İbnü’l-Kıftî’nin devlet görevinde bulunması, olaylara doğrudan tanık olduğunda göstergesidir. Türkiye Selçuklu Devleti’nin, Eyyübîlerle yakın temas içine girdiği dönemlerde Melik el-Aziz’in yanında vezir olması Selçuklu tarihi konusunda doğrudan tanık olduğu olayları da aktarabileceğini düşündürmektedir. Ahbârü’s-Selçukiyye veya Târîhu Ali Selçuk ismiyle yazmış olduğu Selçuklu tarihinin günümüze ulaşmaması Selçuklu tarihi açısından büyük bir eksik olarak göze çarpmaktadır. Farklı isimlerle günümüze ulaştığı konusunda düşünceler olsa da bu düşünceler kesinlik kazanmamıştır. Kâtip Çelebi’nin XVII. asırda İbnü’l-Kıftî’nin günümüze ulaşmayan eserlerinden bahsetmesi de, farklı kaynaklardan mı bu eserlerin ismine ulaştığı ya da eserleri bizzat görerek mi bahsettiği konusunda soruları akla getirmektedir. Ancak bu sorulara da kesin olarak cevap veremiyoruz. Şunu söyleyebiliriz ki, İbnü’l-Kıftî tarafından yazılan ve günümüze ulaşmayan “*Ahbârü’s-Selçukiyye*” (Târîhu Ali Selçuk) isimli eserin Selçuklu tarihi açısından önemli bir kaynak olduğu muhakkaktır.

2.3.9. Ali b. Ebu’l-Ferec el-Basrî - Siretü’l-Melik Tuğrul Beg es-Selçukî

Ali b. Ebu’l-Ferec el-Basri’nin “*Siretü’l-Melik Tuğrul Beg es-Selçukî*” isimli eserinden bahseden isimlerden biri Kâtip Çelebi’dir. Kâtip Çelebi’nin bibliyografya eseri olarak yazmış olduğu “*Keşfü’z-Zünûn*” adlı eserinde yaklaşık on beş bin kitaptan

¹⁷¹ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.1, s.266.

¹⁷² Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.1, s.283,288.

bahsedilmiştir.¹⁷³ Kâtip Çelebi (ö.1657), Keşfü’z-Zünûn’da daha önce de belirttiğimiz üzere Selçuklu kaynaklarının isimlerini de zikretmiştir. Selçuklu kaynağı olarak kitabında bahsettiği önemli kaynaklardan biri ise “*Siretü Tuğruli’s-Selçukiyye*” isimli eserdir. Kâtip Çelebi eserin ismini zikrettikten sonra “*eseri yazan Ali b. Ebi’r-Ravh el-Basri’dir.*” notunu düşmüştür.¹⁷⁴ Bu bilginin haricinde Kâtip Çelebi’nin eser hakkında herhangi bir bilgi vermemesi, eserin muhteviyatı konusunda bilgiye sahip olamamamıza neden olmuştur. Ancak eserin isminden anlaşıldığı üzere Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in hayatı hakkında bilgi veren bir eser olduğu muhakkaktır.

Osman Turan’da Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti adlı eserinde Ali b. Ebul’l-Ferec el-Basrî’nin “*Siretü’l-Melik Tuğrul Beg es-Selçuki*” adlı eserinden sadece isim olarak günümüze ulaşmayan kaynaklardan biri olarak bahsetmiştir. Osman Turan da eser hakkında herhangi bir malumattan bahsetmemiştir.¹⁷⁵

Sultan Tuğrul’un hayatından bahsettiğini tahmin ettiğimiz ancak günümüze ulaşmayan bu kaynak hakkında detaylı bilgi veremiyoruz. Kâtip Çelebi’nin bu eserden bahsetmesi ise XVII. yy ortalarına kadar bu eserin var olduğu kanısını oluşturmaktadır. Kâtip Çelebi’nin ölümünün 1657 yılı olduğu bilindiğine göre Kâtip Çelebi eğer bu eseri görerek kitabına geçirdiyse bu eser XVII. yy’a kadar kütüphanelerdeki varlığını korumuştur. Ancak Kâtip Çelebi’nin çeşitli bibliyografya eserler vasıtasıyla bu eserin ismine ulaşmış olması ve eserine bu şekilde geçirmiş olması da mümkündür. Tuğrul Bey ile ilgili yazılan bu kıymetli eser günümüze ulaşmamıştır.

2.3.10. Anonim Meliknâme

Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşu bakımından önemli bilgileri ihtiva eden “*Meliknâme*” adlı eserin müellifi bilinmemektedir. Bu eserin kim tarafından yazıldığı konusunda kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bu eserden ilk olarak bahseden ve ismini zikredenlerden birisi ünlü müsteşrik ve Selçuklu tarihçisi olan Claud Cahen’dir.

¹⁷³ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.1., ss.1-2.

¹⁷⁴ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.2, s.815.

¹⁷⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.1; Dinç, Doğu’nun Kayıp Kitapları, s.73.

Cahen, “*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*” isimli makalesinde çeşitli kaynakların iktibasta bulunduğu ve günümüze ulaşmayan kaynak olarak Melikname’den bahsetmektedir.¹⁷⁶ Önemli Selçuklu Tarihi araştırmacılarından biri olan V. V. Barthold’da “*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*” adlı eserinin giriş kısmında dönemin kaynakları hakkında bilgiler verirken Meliknâme’den kısaca bahsetmiştir. Bu bahiste Barthold, Melikname’den; İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Ferec İbnü’l-İbri ve Mirhând’ın eserlerini yazarken faydalandıklarından bahsetmiştir.¹⁷⁷ Selçuklu Tarihinin önemli isimlerinden Osman Turan da “*Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*” isimli eserinden Barthold’dan faydalandığı bilgiler ışığında Selçuklu tarihinin kayıp kaynakları arasında Melikname eserini zikretmiştir. Osman Turan, Melikname hakkında birkaç cümlelik bilgiler içerdiğini ve isnat edildiği kadar fazla malumat içermediğini belirtmiştir.¹⁷⁸ Ramazan Şeşen de “*Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*” isimli eserinde Melikname’ye kısa bir not ayırmıştır. Burada diğer kaynaklardan farklı olarak Melikname’nin müellifinin Selçuklu kuruluş tarihi hakkındaki bilgileri verilirken İnanç Bey’den naklederek bilgileri vermiştir.¹⁷⁹ Bu bilgilerden hareketle kaynaklarda “*Melikname*” veya “*Mulûkname*” olarak geçen ve Selçuklu tarihinin kuruluşu bakımından doğrudan birinci elden kaynak olan eserden Mirhând, İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Ferec İbnü’l-İbri ve İbnü’l-Adîm gibi sonraki dönem müellifleri iktibasta bulunmuşlardır.¹⁸⁰ Melikname adlı kayıp eseri daha iyi anlamak için iktibas eden kaynaklardan örnekler verilecektir.

Anonim Melikname’den faydalanan kaynaklardan birisi yukarıda belirtildiği üzere Timurlular Devri tarihçilerinden Mirhând’ın (ö. 1498) yazmış olduğu “*Ravzatu’s-Safâ*” adlı eserdir. Bu eser Erkan Göksu tarafından çevrilerek Türkçeye

¹⁷⁶ Claud Cahen, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı” çev. Mehmet Dağ – İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, S.2, Ankara 1975, ss.189-190, 193.

¹⁷⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.31.

¹⁷⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.1.

¹⁷⁹ S. G. Agacanov, Oğuzlar, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.30; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, ss.81-82; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, s.417.

¹⁸⁰ Özgür Türken – Firdevs Özen, “Oğuzname Selçuknâme ve Melikname’ye Göre Selçuklu Hanedanının Menşei”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.41, 2017, s.339; Mustafa Demir, “İslam Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.34, Erzurum 2007, s.259; Kuşçu (ed.), *Selçuklu Tarihiçiliğine Başlarken*, s.65.

kazandırılmıştır. Ravzatu's-Safâ'nın faydalandığı kaynaklar hakkında bilgi veren Erkan Göksu, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından itibaren 1058 yılına kadar gerçekleşen olayların anonim Melikname adlı eserden iktibas edildiğinden bahsetmektedir.¹⁸¹ Mirhând, Selçukluların menşei hakkında bilgi verirken “Selçuk ve Babası Dukak'ın Ahvalı” başlığı altında Melikname'den iktibasta bulunmuştur. Bu iktibas şu şekildedir:

“Kitâb-ı Melikname'nin müellifi rivayet etmiştir ki Deşt-i Hazar Türklerinin kabileleri, Dukak'a Temir Yalığ yani Saht Keman diyorlardı. O, devlet işlerinin tanziminde parlak fikir ve isabetli görüş sahibi idi. Onun yiğitlik ve cesareti dillerde ve ağızlarında dolaşırdı. Yabgu denilen Hazar Meliki, halkın önemli işlerinde onunla meşveret etmeden kesinlikle bir işe kalkışmazdı.

Bir gün tesadüfen Yabgu, Türklerden günahı olmayan bir taifeye zarar vermeye niyetlendi. Bu haber Dukak'ın kulağına geldi. Öfkeyle Padişah'ın yoluna çıktı ve onunla sert bir şekilde konuşup kaba sözler söyledi. Padişah'ın içini öfke kapladı. Dukak'a bir kılıç darbesi indirdi. Kılıç onun yüzüne geldi, kan boşaldı. Çok sinirlenen Dukak, Yabgu'ya bir gürz ile vurdu. Yabgu'nun başı yarıldı ve attan düştü. Meliknâme'nin mütercimi der ki “Türk töresine göre, böyle bir hâdise vukuunda ileri gelenlerin ve büyüklerin hazır bulunduğu bir yerde, ayan ve önde gelen ricâlin görüşleri alınırdı.”¹⁸²

“Bu hâdisenin üzerinden bir müddet geçtikten sonra, her türlü kusurdan münezzeh yüce Allah, Dukak'a saygıdeğer bir çocuk bahşetti. Ona Selçuk ismini koydu. Selçuk büyüyüp olgunlaştığında babası Dukak vefat etti. Yabgu, Selçuk'a saygı ve hürmet göstererek ‘Bundan sonra ona Sübaşı diye hitap etsinler.’ diye buyurdu. Sübaşının anlamı, ordunun önderi, başkumandandır. Selçuk'un mertebesi Yabgu'nun nezdinde erkân-ı devlet ve ayan-ı hazret tarafından kıskanılacak derecede günbegün artıyordu.

Selçuk, bir gün tesadüfen Yabgu'nun evine girdi ve Padişahın kadınlarının ve çocuklarının önlerine geçip Yabgu'nun yanına oturdu. Bu durum Yabgu'nun Hatun'unun zoruna gitti. Hatun, Selçuk meclisten gittikten sonra Yabgu'ya ‘Bu oğlan

¹⁸¹ Mirhând, Ravzatu's-Safa, çev. Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018, s.7-9.

¹⁸² Mirhând, Ravzatu's-Safa, ss.12-13.

daha şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbabı daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir.' dedi.

Bu sözler tesir etti ve Yabgu, Selçuk'u ortadan kaldırıp ondan kurtulmayı düşünmeye başladı. Selçuk kısa bir sürede bu durumu fark edip Yabgu'nun kendisi hakkındaki düşüncesinden haberdar oldu. Bu tehlikeden kendisini kurtarmak konusunda çok düşündü ve gurbete gitmeye karar verdi.

Kaçmaya kesin karar verince yüz atlı, bin beş yüz deve ve elli bin koyun ile Semerkand tarafına yöneldi. Cend yakınlarına ulaştınca yüce ve ulu Allah, yüreğini kutsal nurlar ile aydınlattı... Selçuk, kendisine tâbi olanlarla ve eşyâsıyla birlikte Müslüman oldu. Nâdir bir mevzi' olan Cend sahrasının bir kısmında yurt tuttular."¹⁸³

Mirhând'ın, Melikname'den faydalanarak Selçuklu tarihinin kuruluşu hakkında yukarıdaki bilgileri vermiş olduğu bilgiler bu kadarla sınırlı değildir. Melikname'den nakletmiş olduğu bilgiler aynı şekilde devam etmektedir. Mirhând, Selçuklu tarihini anlatırken yine sıklıkla kitabın isminden faydalanarak nakillerine devam etmiştir. Başka bir nakilde ise Selçukluların, Gazne Sultanı Mesud ile yaptığı mücadele anlatılmıştır:

*"Kitâb-ı Melikname'nin mütercimi kaydetmiştir ki: Sultan Mesud, Çağrı Bey ile yaptığı savaşta mağlup olup kaçınca, onun ordusunun ileri gelenlerinden bin kişi yakalandı ve esir oldu. Çağrı Bey onların hepsini esaret zilletinden kurtardı ve onlara hoşgörülü davranarak at, elbise, yiyecek ve yük hayvanlarıyla geri dönmelerine izin verdi. O kavim mutluluk içinde şükrederek geri döndüler."*¹⁸⁴

Mirhând'ın yazmış olduğu "Ravzatu's-Safâ" adlı eserde Selçuklularla ilgili bilgiler verilirken "Melikname" isimli anonim eserden faydalanıldığına dair misallere çoğaltmak mümkündür. Eserden anlaşıldığına göre Mirhând, 1058 yılına kadar gerçekleşen olayları Melikname'den faydalanarak kaleme almıştır.

¹⁸³ Mirhând, Ravzatu's-Safa, ss.14-17.

¹⁸⁴ Mirhând, Ravzatu's-Safa, s.73.

Melikname'den faydalanan bir diğerk müellifin eseri ise İbnü'l-Adîm'in (1192-1262) kaleme almış olduğu “*Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*” adlı eserdir. Ali Sevim çevirisini yaptığı bu eserde, eserin faydalandığı kaynakları belirtirken Melikname'den alıntılar yapıldığını zikretmiştir. İbnü'l-Adîm Melikname'nin Sultan Alparslan zamanında ve onun adına yazıldığını belirtmiştir. Yine Melikname'nin müellifinin ismi zikredilmemiştir ancak müellifin “*Selçukluların en yaşlısı ve onların soy ve soplarnı çok iyi bilen Emir İnanç Bey'den faydalandığı*” kaydedilmiştir. Bu ibarelerden anladığımız itibariyle Melikname'nin müellifi, Sultan Alparslan döneminde yaşamış ve Selçukluların kuruluşu hakkındaki bilgileri naklederken de İnanç Bey'den faydalanmıştır. İnanç Bey'in tam olarak kim olduğu bilinmemektedir ancak “Selçukluların en yaşlısı ve onların soy ve soplarnı en iyi bilen” ibaresi Selçuklu hanedanına mensup olduğunu düşündürmektedir. Melikname müellifine bilgileri verenin Selçuk'un oğullarından Musa İnanç Yabgu olabileceği de varsayımlar arasındadır.

İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb'de Melikname'den iktibasla Selçuk Bey'in Hazar Türklerinin önemli komutanlarından biri olmasını zikrettikten sonra şu bilgileri vermiştir:

“Zamanla Emir Dukak'ın Selçuk adını verdiği mübarek bir oğlu dünyaya geldi. O, Sübaşı lakabı ile lakaplanırdı. Onun Dört çocuğu vardı: Mikail, Musa ve Beygu-Gelan lakaplı Arslan. Dördüncüsü genç yaşta ölmüş idi. Emir Mikail'in de Tuğrul Bey ve Davud Bey adlı iki oğlu vardı. Buna göre Alparslan'ın soy zinciri Alparslan Muhammed b. Çağrı Davud b. Mikail b. Selçuk b. Dukak'tır.”¹⁸⁵

İbnü'l-Adîm'de, Melikname'de iktibasla geçen bu ifade de anlaşıldığı üzere müellif Sultan Alparslan döneminde yaşamaktadır. Sultan Alparslan'ın soy zincirini vermesi ve Selçukluların menşei üzerine bilgiler içermesi de Melikname adlı kayıp eserin Sultan Alparslan'a ithaf edilerek yazıldığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri'nin (1225 - 1286) “*Ebu'l-Ferec Tarihi*” isimli eserinde de Melikname'den alıntılar yapılarak Büyük Selçuklu Devleti'nin menşei ve kuruluşu

¹⁸⁵ İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb, s.28.

hakkında bilgiler verilmiştir. Ebu'l-Ferec, Selçuklular bahsine girmeden önce bilgileri “*Mülkname*” isimli Farsça eserden aldığını belirtmiştir. Bu bilgi ise bize “*Melikname*” adlı eserin “*Mülkname*” olarak da okunduğunu ve kaynaklarda bu şekilde de kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca eserin Farsça yazıldığını söylemesi de eser hakkında malumatımız olması bakımından kıymetlidir. Bilindiği üzere Selçukluların devlet işlerinde kullanmış olduğu resmi dil Farsçadır. Eserinde Farsça yazılması kuruluş döneminde Selçuklu coğrafyasında yazıldığını kanıtlar niteliktedir.¹⁸⁶

Ebu'l-Ferec, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve menşei ile ilgili *Melikname*'den iktibas ettiği eserinde *Melikname*'de bahsedilen Emir İnanç Bey'den aldığı bilgileri kitabına geçirmiştir. Bu durum Ebu'l-Ferec'in de eseri gördüğünü göstermektedir. Ebu'l-Ferec eserinde Selçuklularla ilgili bilgileri Melikşah dönemine kadar getirmiştir. Ancak *Melikname*'nin ismini sadece Selçukluların kuruluşuyla ilgili bölümde geçirmesi ve daha sonra *Melikname*'den alıntı yaptığını söylememesi Melikşah dönemine kadar anlatılan olayların tamamen *Melikname*'den mi alındığı yoksa farklı kaynaklardan da faydalandığı konusunda tereddüt oluşturmaktadır. Mirhând'ın Alparslan döneminden bahsederken de *Melikname*'den faydalanması, *Melikname*'nin Melikşah dönemi olaylarını da kapsadığını düşündürmektedir. Ebu'l-Ferec'in Selçukluların kuruluşu ve menşei ile ilgili bilgileri verirken *Melikname*'den bahsettiği bölüm şu şekildedir:

“Bu acizde Mülkname adını taşıyan bir Farsça kitapta şu sözlere tesadüf etmiştir: Yaşlı ve yaşı çok ilerlemiş olan Emir İnanç Bey der ki: Hazarlar hakanının hareketi sırasında kendisine Tukak adı verilen bir muharip yanında idi. Bu adama kuvveti yüzünden Temür-Yalığ, yani Demiryay adı verilmiştir. Bu adamın bir oğlu oldu ve ona Selçuk adı verildi. Kısa bir zaman sonra Emir Tukak öldü, hakanda Selçuk'u aldı sarayında yetiştirdi ve onu çok sevdi. Bir gün bu çocuk her zaman yaptığı gibi hakananı huzuruna çıktı. Kraliçe ona bakarak: ‘Bu genç henüz çocuk olduğu halde bize karşı bu derece serbest söz söylerse, büyüdüğü zaman bize karşı nasıl hareket edecek?’ dedi. Bu sözler Emir Selçuk'a gizlice bildirilmiş olduğu için o da kabilesinin adamlarını gizlice topladı ve yanına birçok atlar, develer, koyunlar ve

¹⁸⁶ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, C.1, Ankara 1945, ss.292-293.

inekler alarak hareket etti ve Turan yani Tük diyarından İran diyarına çobanlık etmek bahanesi ile geçtiler. Bunlar İranlıların Müslüman olduklarını görerek birbirleri ile konuştular ve, 'biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkum bir azlık halinde kalırız.' dediler. Bunlar bu nokta üzerinde anlaştıktan sonra Harezm diyarında olan Zandak şehrine adam gönderdiler. Burası, bunların sürülerini otlattıkları çölün civarında idi. Bunlar validen bir bilgili adam istediler ve bu adamın kendilerine Allah'a tapmayı öğretmesini istediler. Vali birçok hediyeler ile birlikte bunlara bir yaşlı adam gönderdi ve bu adam onlara istediklerini öğretti. Bunlar burada yıllarca kaldılar, son derece refahlı bir hayat sürdüler ve sayıları da arttı."¹⁸⁷

Ebu'l-Ferec'in Melikname'den almış olduğu bu bilgileri Mirhând ile karşılaştırdığımızda Dukak'ın öldürülmesi olayından bahsetmediğini görüyoruz. Bu bakımdan Ebu'l-Ferec'in biraz daha özet bir şekilde olayları aktardığını söyleyebiliriz. Bununla beraber farklı dönem tarihçileri olan Ebu'l-Ferec ve Mirhând'ın Melikname'den iktibasla vermiş olduğu bilgiler büyük oranda örtüşmektedir.

Melikname'den son olarak bahseden kaynaklardan birisi de ünlü İslam tarihçisi İbnü'l-Esîr'dir. İbnü'l-Esîr (ö. 1233) "*el-Kâmil fi't Târih*" isimli kapsamlı eserinde Hicri 432 (M. 1040-1041) yılı olaylarından bahsederken Büyük Selçukluların menşei ve kuruluşları hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgileri verirken Melikname ismine rastlamadık ancak Cahen ve Barthold gibi ünlü Selçuklu tarihçileri, İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilerin Melikname ile örtüştüğü için bu eserden faydalanmış olabileceğini belirtmişlerdir. İbnü'l-Esîr, Selçukluların menşei ve kuruluşları ile ilgili bilgiler verirken diğer kaynaklarda bahsedilen Melikname alıntılarına uygun şekilde olayları anlatmıştır. Bu durum da, İbnü'l-Esîr'in Melikname'den veya Melikname'den faydalanan farklı bir kaynaktan faydalandığını destekler niteliktedir.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, s.292-293.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, C.9, ss.359-360; Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.31; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.82; Türker – Özen, "Oğuzname Selçuknâme ve Melikname'ye Göre Selçuklu Hanedanının Menşei", ss.341-342; Demir, "İslam Orta Çağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı, s.259.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle Melikname'nin Büyük Selçuklu Devleti'nin menşei ve kuruluş olaylarını kapsamı bakımından çok kıymetli bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Büyük Selçuklular hakkında bilgi veren Mirhând, İbnü'l-Adîm ve Ebu'l-Ferec gibi müelliflerin Melikname'yi gördüklerini belirtmesi ve bu eserden iktibaslar yapması kayıp Melikname'nin içeriği hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Melikname'nin müellifinin ismi bilinmese de, eseri Farsça yazması ve Selçukluların yaşlılarından olan İnanç Bey'den bilgileri alması, Selçuklu hanedanına yakın biri olduğunu, belki de Büyük Selçuklu Devleti'nde görevli biri olduğunu düşündürmektedir. Mirhând'ın verdiği bilgilerde Sultan Alparslan'dan da bahsedilmesi eserin Sultan Alparslan devrini kapsadığını kanıtlamaktadır. Ancak Melikşah dönemi olayları anlatılırken kaynaklarda Melikname isminin geçmemesi, Melikname'nin Melikşah dönemini kapsayıp kapsamadığını tam olarak bilemememize neden olmaktadır. Ayrıca XVI. yüzyıl Timurlu devri tarihçilerinden Mirhând'ın (ö. 1498) Melikname'den faydalanması kayıp Melikname'nin XVI. yüzyıla kadar bilindiğini de göstermektedir. Günümüze ulaşmayan Melikname'nin Selçuklu tarihi açısından başvurulacak en önemli temel kaynaklardan biri olduğu açıktır. İhtiva ettiği bilgiler açısından düşünüldüğünde bu eserle ilgili neleri bilmediğimiz merak konusu olarak kalacaktır.

2.3.11. Anonim - Risâle-i Melikşahi er-Risâletü's-Senceriyye

Yazarının ismini bilmediğimiz "*Risâle-i Melikşahi er Risâletü's-Senceriyye*" veya "*Risâle-i Melikşahi*" isimli eserin Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemleri hakkında bilgiler verdiği muhakkaktır. Eserin ismine Târîh-i Güzide'nin yazarı Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'nin "*Nüzhetü'l-Kulûb*" isimli eseri sayesinde ulaşmaktayız. Başka kaynaklarda ismi geçmeyen "*Risâle-i Melikşahi er Risâletü's-Senceriyye*" isimli eserden Kazvînî atıflarda bulunmuştur. Eserin ismini zikreden Kazvînî, eserin kim tarafından, ne zaman yazıldığı ve içerikleri hakkında bilgi vermemiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, s.99.

Hamdullah Kazvîni 1281 yılında doğmuş ve Moğollar döneminde Olcaytu zamanında İlhanlı Devleti içinde mali işlerde görev almıştır.¹⁹⁰ Görevli olduğu bu dönemlerde Târîh-i Güzide isimli yine Selçuklulardan bahseden eserini kaleme almıştır. Ancak Târîh-i Güzide adlı eserinde kayıp “*Risâle-i Melikşahi er-Risâletü’s-Senceriyye*” isimli eserden bahsedilmemektedir. Coğrafya üzerine kaleme almış olduğu “*Nüzhetü’l-Kulûb*” isimli eserde Selçukluların yaşadığı coğrafyalar, ekonomik hayat ve dönemin devlet adamları hakkında bilgi verirken mezkur olan kayıp Selçuklu kaynağından faydalanmıştır.¹⁹¹

Kazvîni, Nüzhetü’l-Kulûb adlı eserinde Selçuklu dönemi maliyesinden örnek verirken Risâle-i Melikşahi isimli kayıp kaynaktan faydalanmıştır.¹⁹² Vermiş olduğu değerli bir bilgi de Selçuklular döneminde eyaletlerin merkeze vermiş olduğunu verginin iki yüz on milyon altın dinarına ulaştığından ve Melikşah döneminin zenginliğinden bahsedilmektedir. Kazvîni yine aynı eserinde yaşamış olduğu Moğol dönemiyle Selçuklu dönemi ekonomisini kıyaslamış ve “o zaman dünyanın ne kadar mamur ve şuan ne kadar harap olduğu” sonucuna ulaşmıştır. Yine Selçuklular döneminde imar faaliyetlerinin ne kadar gelişmiş olduğundan Risâle-i Melikşahi isimli kayıp kaynağa atıf yapılarak bahsedilmiştir.¹⁹³ Risâle-i Melikşahi’de ayrıca Selçuklular döneminin coğrafyası hakkında bilgiler, Sultan Melikşah’ın yapmış olduğu köprüler ve mimari eserler hakkında da bilgiler yer almaktadır.¹⁹⁴

Müellifinin ismini bilmediğimiz “*Risâle-i Melikşahi er-Risâletü’s-Senceriyye*” isimli Selçuklu tarihine ait kayıp kaynak hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Kaynağın müellifinin kim olduğu, hangi dönemde yazıldığı gibi bilgiler bilinmediğinden kaynağı yorumlamamız zorlaşmaktadır. Kaybolan eserden sadece Kazvîni’nin istifade etmesi ve yazarın ismi zikredilmeden iktibasta bulunulması da

¹⁹⁰ Abdülkerim Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfi”, DİA, C.15, İstanbul 1997, s.454.

¹⁹¹ Esra Türkoğlu, Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfi Mecdü’l-mülk Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.9; Dinç, Doğu’nun Kayıp Kitapları, s.71; Özeydin “Hamdullah el-Müstevfi”, s.455; Şeşen, Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı, s.242; Kuşçu(ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, ss.113-114.

¹⁹² Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, ss.1-2.

¹⁹³ Muharrem Hamza, Hamdullah Müstevfi ve Eseri Nüzhetü’l-Kulub, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008, s.74; Türkoğlu, Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfi Mecdü’l-mülk Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099), s.85,87.

¹⁹⁴ Hamza, Hamdullah Müstevfi ve Eseri Nüzhetü’l-Kulub, ss.183-185.

eser hakkında bilgilere ulaşmamızı engellemektedir. Ancak Kazvî'nin iktibas ederek vermiş olduğu bilgilerde bir o kadar değerlidir. Melikşah dönemi Selçuklu ekonomisinin Moğol dönemiyle kıyaslanarak üst seviyede bir ekonomiye sahip olduğu bilgisi ve Selçuklular döneminin coğrafi özellikleri hakkında bilgilerin verilmesi Risâle-i Melikşahi isimli eserin orijinal bilgilere sahip olduğunu göstermektedir. Mali yönden sayıların da ifade edilmesi eserin önemini ortaya koymaktadır. Bu bilgilerle beraber şunu da belirtmeliyiz ki, Risâle-i Melikşahi er-Risâletü's-Senceriyye isimli eser Selçuklu tarihinin gizemli bir kaynağı olarak kalmaya devam etmektedir.

2.3.12. Büyük Selçuklu Tarihinin Kaybolan Diğer Kaynakları

Yukarıda ismini saydığımız üzere Büyük Selçuklu tarihinin günümüze ulaşmayan pek çok kaynağı mevcuttur. Çeşitli kaynakların iktibas etmesiyle çoğu kaynağın içeriği hakkında bilgi sahibi olduğumuzu söyleyebiliriz. Günümüze ulaşmayan kaynakların bazıları ise kaynaklarda sadece isim olarak geçmekte ve muhteviyatı konusunda bilgiler verilmemektedir. Bu durum da kaynağın Selçuklu tarihi bakımından ne kadar önem arz ettiğini bilemememize neden olmaktadır. Bu başlık altında içeriği hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız günümüze ulaşmayan Büyük Selçuklu dönemi kaynakları incelenecektir.

Büyük Selçuklu tarihinden bahsettiği düşünülen kaynaklardan biri Ali b. Muhammed el-Kayinî'nin yazmış olduğu "*Mefahirü'l-Etrak*" isimli günümüze ulaşmayan eserdir. Ali b. Muhammed el-Kayinî'nin, Ömer Hayyam talebelerinden olduğu bilinmektedir. Müellif Büyük Selçuklu Devleti'nin son sultanı olan Sencer döneminde yaşamıştır. Sultan Sencer'in de ilme ve ilim insanlarına önem verdiği, etrafında sürekli ilim insanlarını bulundurduğu bilinmektedir. Ali b. Muhammed el-Kayinî'de Sencer döneminde tıp alanında eserleri olan ilim insanlarından biri olarak söyleyebiliriz. Ramazan Şeşen, Beyhakî'nin ondan iyi ahlak sahibi ve akli ilimlerde ehliyet sahibi biri olduğundan bahsettiğini belirtmiştir.¹⁹⁵ Günümüze ulaşmayan

¹⁹⁵ Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", C.1, XIV. Türk Tarih Kongresi, TTK Yayınları, Ankara, s.448.

“*Mefahirü'l-Etrak*” isimli eserinde bizzat Sultan Sencer tarafından yazılmasının istendiği ve müellifin eseri yazdıktan sonra Sultan Sencer’e ithaf ettiği bilinmektedir.¹⁹⁶ Kitabın başlığından Türklerin övgülerinden bahsedildiği anlaşılmaktadır ancak eserin muhteviyatı konusunda herhangi bir bilgi yoktur.

Müizzî (ö. 1124-1127) Selçuklu döneminde yaşamış ve Sultan Sencer döneminde Melikü’ş-Şuaralığa yükselmiştir. Babası da Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde sarayda şairlik yapmıştır. Bu bakından Müizzî’nin Selçuklu sarayı çevresinde yetiştiği söylenebilir. Selçuklu sarayında şair olduğu bilinen Müizzî’nin divanı olduğu ve Farsça şiirler yazdığı bilinmektedir.¹⁹⁷ Selçuklu tarihinin bazı araştırmacıları Müizzî’nin Sultan Sencer’e sunmuş olduğu “*Sancarname*” isimli manzum olarak kaleme alınmış eserden bahsetmektedir.¹⁹⁸ Günümüze ulaşmayan bu eserde muhtemelen Sultan Sencer’e övgüler ve döneminin olayları manzum olarak anlatılmaktadır.

Büyük Selçuklu tarihi hakkında eser yazmış isimlerden biri de Muhammed b. Abdülmelik el-Hamedani’dır. Taberî tarihine zeyl olarak yazmış olduğu “*Tekmiletü Târih-i Taberî*” isimli eseriyle bilinmektedir. Taberî’nin tarih metodunu takip eden Muhammed b. Abdülmelik el-Hamedânî için dönemin bazı kaynaklarında tarihçilik konusunda zirveye ulaştığı belirtilmiştir. Müellif vefat ettiği 1127 yılına kadar tarihle ilgilenmiştir. Selçuklu döneminde yaşayan müellifin günümüze ulaşmayan ve Selçuklulardan bahsettiğini düşündüğümüz eserleri de mevcuttur. Bu eserlerden birisi Hilâl es-Sâbî ve Garsunni’me’nin “*Uyûnü’t-Tevârih*” adlı günümüze ulaşmayan eserine zeyl olarak yazmış olduğu “*Ahbârü'l-Vüzerâ*” isimli eserdir. Bu eserde muhtemelen müellifin kendi yaşadığı dönemde Selçuklularla ilgili siyasi konuları kaleme aldığı düşünülmektedir. Müellifin bir diğer günümüze ulaşmayan eseri de “*Ahbâru Devletü’s-Sultan Muhammed ve Mahmûd*” isimli eseridir. Bu eserde de Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve oğlu Mahmûd döneminin siyasi olayları

¹⁹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “Sencer”, DİA, C.36, İstanbul 2009, s.511; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.2; Dinç, Doğu’nun Kayıp Kitapları, s.73.

¹⁹⁷ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C.2., s.668.

¹⁹⁸ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.2; Özgüdenli, “Sencer”, s.511; Dinç, Doğu’nun Kayıp Kitapları, s.73; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.65.

anlatılmaktadır. Bu kıymetli eserler günümüze ulaşmadığı gibi maalesef içerikleri konusunda da herhangi bir bilgi mevcut değildir.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Sadıq Sajjadı, “Muhammed b. Abdülmelik el-Hamedani”, DİA, C.17, İstanbul 1998, ss.188-189; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.428.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU TARİHİ İLE İLGİLİ KAYBOLAN KAYNAKLAR

3.1. Türkiye Selçuklu Devleti'nde İlme Verilen Önem ve Kütüphaneler

Türkiye Selçuklu Devleti, Türk-İslam devlet geleneğinin devamı olarak Selçuklu hanedanından Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından XI. yüzyılın sonlarında kurulmuştur.²⁰⁰ Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşını kazanmasının ardından Anadolu'daki Bizans direnişinin kırılmasıyla Türkler yoğun bir şekilde gerçekleştirdikleri muhaceret ile Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Anadolu, Türkler tarafından fethedilmeye devam edilirken bir yandan da ihya çalışmaları başlamıştır. Bizans döneminde çok fazla hizmetin gitmediği Anadolu'da, ilk Türk beylikleri ve Türkiye Selçuklu Devleti kısa sürede büyük bir medeniyet oluşturmuştur. Bu anlamda bayındırlık ve imar faaliyetleriyle beraber Anadolu Türk-İslam kimliği kazanmaya başlamıştır.

Türkiye Selçuklu sultanları kendilerinden önce kurulan Büyük Selçuklu sultanlarının tecrübelerinden faydalanarak Büyük Selçuklu Devleti'nin uyguladığı benzer politikaları Anadolu'da uygulamışlardır. Bu anlamda uyguladıkları en önemli politikalardan biri ilme verilen önem ile beraber ilmin geliştirilmesi ve medreseler ile bunlara ek olarak kütüphanelerin inşa edilmesi olmuştur. Büyük medeniyetlerin kitaplar temeliyle kurulduğunu daha önce zikretmiştik. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya hakim olması ve Anadolu'da iz bırakmasında ki en önemli etmen eğitim üzerine kurmuş oldukları medeniyet olmuştur. Türkiye Selçuklu Sultanları, ilim adamlarını kendi ülkelerine davet ederek ilmin yayılmasını sağlamışlar, medreseler ve kütüphaneler kurarak bilinçli insanların yetişmesine imkân tanımışlardır. Astronomi, tıp, matematik, tarih, coğrafya gibi ilimler de desteklenerek bu ilimlerin ilerleyişine katkı sunmuşlardır.

²⁰⁰ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 14. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s.75

Türkiye Selçuklu sultanları, başta devletin merkezi Konya olmak üzere fethettikleri bölgelerde medreseler ve kütüphaneler açmışlardır. Türkiye Selçukluları tarafından açılan Karatay Medresesi, Sırçalı Medrese, İnce Minareli Medrese, Gök Medrese, Cacabey Medresesi, İzzettin Keykâvus Medresesi, Ertokuş Medresesi bu medreselerden bazılarıdır. Türkiye Selçuklularının bu kadar yoğun bir şekilde medreseler açması ilme verdikleri önemi göstermektedir.²⁰¹ Türkiye Selçuklu sultanları açılan bu medreselerin yanına kütüphaneler de kurarak kitaplardan herkes tarafından istifade edilmesini sağlamışlardır. Sadreddin Konevi Kütüphanesi ve Şemseddin Altunapa Kütüphanesi bu bakımdan Konya'nın zengin kütüphaneleri arasında da yer almaktadır.²⁰² Özellikle Sadreddin Konevi Kütüphanesi'nde İbnü'l-Arabî'nin de eserlerinin bulunduğu pek çok eser mevcuttur. Bu eserler kütüphane vasıtasıyla korunarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.²⁰³

Türkiye Selçuklu Devleti'nde ilme verilen önemin yanında ilim adamları da himaye edilmiştir. Mutasavvıfların çalışmaları Anadolu'da kültür hayatının canlanmasını sağlamıştır. Bilim ve kültür sahasında Türkiye Selçukluları ve beylikler döneminde Cezerî, Kutbeddin Şîrâzî, Caca Bey, Mevlâna, Ahî Evran, Sadreddin Konevi ve Yunus Emre gibi isimler zikredilebilir. İsmi zikrettiğimiz ilim ve kültür insanları Türkiye Selçukluları ve Anadolu'nun gelişmesine katkı sunarak ilim ve kültürün yayılmasını sağlamışlardır. Anadolu'nun fethedilmesinin ardından Selçuklular ve beylikler dönemlerinde Farsça, Türkçe ve Arapça olarak pek çok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin çoğu Selçuklu döneminin yazı dili Farsça olduğundan dolayı Farsça olarak kaleme alınmıştır. Anadolu'da telif edilen ilk eser de Farsça olarak kaleme alınan “*Keşfü'l-Akabe*” olmuştur.²⁰⁴

²⁰¹ İsmail Çiftçioğlu, “Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde İlimi Teşvik, İlim Adamlarını Himaye Etme Anlayışı”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.4, S.1, İzmir 2006, ss.35-36.

²⁰² Seyhan Dobra, Türkiye Selçuklu ve Beylikler Döneminde Kitap Kültürü ve İthaf Geleneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017, ss.21-23.

²⁰³ Mikail Bayram, Sadru'd-din Konevî Kütüphanesi ve Kitapları, Marife, yıl.1, S.2, Konya 2001, ss.180-182.

²⁰⁴ Mikail Bayram, “Anadolu'da Telif edilen İlk Eser Kaşf al-'akaba”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.3, S.7, İstanbul 1979, ss.272-274.

3.2. Türkiye Selçuklu Tarihinin Başlıca Kaynakları

Türkiye Selçuklu Devleti'nde, günümüze ulaşmayan veya çeşitli nedenlerle kaybolan kaynaklardan bahsetmeye başlamadan önce Türkiye Selçuklu Devleti hakkında tarih alanındaki başlıca temel kaynakları ve döneme ışık tutan bazı eserleri tanımak faydalı olacaktır. Tarih alanında eseri günümüze ulaşan Kadı Burhâneddîn-i Ânevî, İbn Bîbî, Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî, ve Niğdeli Kadı Ahmed gibi müellifler yazmış oldukları eserlerle dönemin aydınlanmasını sağlamışlardır.

Türkiye Selçukluları döneminde yazılan tarihi kaynaklardan biri Kadı Burhâneddîn-i Ânevî'nin (ö.1212 sonrası) kaleme aldığı "*Enîsü'l-Kulûb*" isimli eseridir. Ânevi bu eseri manzum olarak kaleme almıştır. Eserde Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklularından bahsetmektedir. Bu eser, Ânevi tarafından I. İzzeddin Keykavus'a sunulmuştur.²⁰⁵

Türkiye Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından biri de İbn Bîbî'nin (ö.1285) telif ettiği olduğu "*el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*" isimli eseridir. Eser II. Kılıç Arslan'ın ölümünden itibaren Selçukluların yıkılış sürecine kadar olan dönemi kapsamaktadır. İbn Bîbî, bu eserinde kendinden önceki dönemlerle ilgili bilgilere hangi kaynaklardan ulaştığını zikretmemiştir. Ancak Kâniî-i Tûsî'nin kayıp "*Selçuknâme*" isimli eserinden faydalandığına dair ciddi görüşler vardır. Bu konu yeri geldiğinde incelenecektir.²⁰⁶

Bir diğer önemli eser ise Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî'nin (ö.1333) yazmış olduğu "*Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*" isimli eserdir. İslam tarihi ve Büyük Selçuklu tarihini de kısaca ele alan eser, Türkiye Selçukluları Devleti'nin kuruluşundan II. Gıyâseddin Keyhusrev dönemine kadar önemli bilgiler vermektedir. Eser, Türkiye Selçukluları hakkında 1246-1323 yılları arasını kapsayan bilgileri bizlere sunmaktadır.²⁰⁷

²⁰⁵ Köprülü, Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları, s.388; Dâvud İbrâhimî, "Enîsü'l-Kulûb", DİA, C.11, İstanbul 1995, ss.242-243; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.89.

²⁰⁶ Abdülkadir Özaydın, "İbn Bîbî", DİA, C.19, İstanbul 1999, ss.379-382.

²⁰⁷ İsmail Aka, "Aksarâyî", DİA, C.2, İstanbul 1989, s.293; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.90.

Türkiye Selçukluları dönemini aydınlatan bir diğer kıymetli eser ise Niğdeli Kadı Ahmed'in (ö.1334) kaleme aldığı "*el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*" adlı eserdir. Müellif bu eserde Türkiye Selçuklularından ve ölümü kadar gerçekleşen tanık olduğu olaylardan bahsetmiştir. Türkiye Selçukluları ile ilgili bilgilerle beraber müellifin vefatına yakın zamana kadar olan bilgiler bu kıymetli eserde verilmiştir.²⁰⁸

Türkiye Selçuklu tarihini anlatan başlıca temel kaynaklar haricinde Mevlânâ, Ahî Evran, Sadreddin Konevi, Kutbeddin Şîrâzî, Ahmed Eflakî ve Yunus Emre gibi dönemin kültür hayatı içerisinde öne çıkan müelliflerin yazmış oldukları eserler de kültür tarih, dini yaşayışlar ve tasavvuf hakkında bizlere bilgiler vermektedir.

3.3. Türkiye Selçuklu Tarihi ile İlgili Kaybolan Kaynaklar

Türkiye Selçuklu tarihi ile ilgili dönemin kaynaklarından veya araştırma eserler yoluyla ulaştığımız, günümüze ulaşmayan pek çok kıymetli eser bulunmaktadır. Bu eserlerin günümüze ulaşmama nedenleri hakkında doğrudan bilgiler olmadığından, neden ulaşmadıklarına dair kesin cümleler kurmak mümkün değildir. Ancak Anadolu'nun Köseadağ Savaşı'nın ardından 1243 itibariyle Moğolların tahakkümüne geçmesi ve Anadolu'da asayişin bozulması tahribatlara neden olmuş, bu tahribatlar kitapların zarar görmesine sebebiyet vermiştir. Bunun yanında yakın tarihimize kadar varlığından haberdar olduğumuz ancak günümüze ulaşmayan eserler de mevcuttur. Moğol tahribatı ve Haçlı Seferleri veya ortaya çıkan savaşların kitaplara vereceği zarar gibi, müellifin başkasına ait olan bir eseri kendi yazmış gibi göstermesi, doğal afetler, yangınlar da kitapların günümüze ulaşmamasının nedenleri arasında zikredilebilir. Bunların haricinde günümüze çeşitli kütüphanelerde günümüze ulaşmayı bekleyen kaynaklar da olabilmektedir. Kaynaklar konusunda araştırma yapan M. Bayram, yaptığı araştırmalar sonucunda pek çok yeni kaynağı Selçuklu literatürüne

²⁰⁸ Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.91.

kazandırmıştır. Kaynaklar üzerine yapılacak araştırmalar sonucunda pek çok kaynağın bulunabileceğini de belirtmiştir.²⁰⁹

Bu bölümde Türkiye Selçukluları döneminde yaşamış veya Türkiye Selçuklularından sonra yaşayarak bu dönemler hakkında bilgi vermiş müelliflerin günümüze ulaşmayan eserleri, temel kaynaklar ve araştırma eserler vasıtasıyla incelenecektir. Türkiye Selçukluları dönemiyle ilgili pek çok Selçuknâme'nin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Selçuknâme ismiyle yazılan ve Selçuklu hanedanını anlatan bu eserler muhtemelen Büyük Selçuklu tarihi hakkında da bilgiler sunmaktadır. Bu açıdan Türkiye Selçukluları döneminde yazılan ve günümüze ulaşmayan bu eserler, bizleri Büyük Selçuklu tarihi hakkındaki bilgilerden de mahrum bırakmaktadır. Günümüze ulaşmayan veya kaybolan bu eserler bulgu ve bilgilere ulaşıldıktan sonra yorumlamalarla açıklanmaya çalışılmıştır.

Günümüze ulaşmayan eserler arasında beylikler içerisinde yer almış müelliflerin de Selçuklularla ilgili kayıtları olduğundan, araştırma konumuz içerisine dahil edilmiştir. Bunun haricinde yabancı kaynak olarak Selçuklulardan bahseden Ermeni kaynakları da bu bölüm içinde incelenecektir.

3.3.1. Muhammed b. Gazi el-Malatyevî - Mürşidü'l-Küttâb

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde eserleri bulunan melliflerimizden önemli bir isim Muhammed b. Gazi'dir. Muhammed b. Gazi'nin "Malatyevî" mahlasından Malatyalı olduğu anlaşılmaktadır ancak Harranlı olabileceği yönünde tartışmalar da mevcuttur.²¹⁰ Kaynaklarda Muhammed b. Gazi'nin ne zaman doğduğu ve vefat ettiği ile ilgili bilgiler mevcut değildir. Ancak müellifin, II. Kılıç Arslan (.1192) dönemi ile I. İzzeddin Keykâvus (.1220) dönemlerinde yaşadığı

²⁰⁹ Mikail Bayram, "Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.12, Konya 2002, ss.40-42.

²¹⁰ İbrahim Düzen, Muhammad b. Gazi al-Malatyevî ve Eseri Ravzat al-'Ukul", Beyan Yayınevi İstanbul 2016, s.19-20.

bilinmektedir. Hayatı hakkında dönemin Türkiye Selçuklu kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmamakla beraber sonradan yazılmış eserlerde de müelliften bahsedilmemiştir.

Malatyevî'nin hayatına kendisinin Farsça olarak kaleme almış olduğu "*Ravzatü'l-Ukûl*" eserinden ulaşılmaktadır. Küçük yaşlarda iyi bir eğitim alan müellifimiz, Arapça ve Farsça'yı çok iyi bir şekilde bilmektedir. Tahsilini tamamladıktan sonra Malatyevî'nin devlet hizmetinde bulunduğu görülmektedir. İlk olarak Malatya'da muhtemelen Şehzade Muizzeddin Kayserşah'ın yanında münşilik vazifesinde bulunmuştur. II. Kılıç Arslan'ın, vefat etmeden devleti oğulları arasında taksiminde Muizzeddin Kayserşah'a Malatya'nın verilmesi²¹¹ bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Malatyevî, devlet işlerinde hırs ve zengin olmaya karşı çıkan özelliği ile kendisini tanıtmaktadır. Bu sebepten, verilen görevle kanaat ettiğini belirtmiş ve hiçbir zaman görev talep etmemiştir, ancak Muizzeddin Kayserşah tarafından vezirliğe tayin edilmiştir. Muhammed b. Gazi, vezir olduktan kısa süre sonra affını alarak görevinden ayrılmıştır. Bunun nedeni olarak, Malatya'da o dönemde devlet adamları içindeki anlaşmazlık, kardeşler arasındaki taht mücadeleleri, ciddiyyetten uzak devlet adamları ve münferilerin kendisi hakkında söyledikleri sözleri sıralamaktadır. Görevden ayrılarak dünyevi duygularını kenara bırakan Muhammed b. Gazi hayatının devamında ilimle meşgul olmuş ve muhtemelen tekrar devlet görevinde bulunmamıştır. Belli bir dönem I. İzzeddin Keykâvus'un hocalığını yaptığı da verilen bilgiler arasında geçmektedir.²¹²

Malatyevî nisbesiyle tanınan Muhammed b. Gazi'nin üç eseri mevcuttur. Bu eserleri yazılış sırasıyla "*Mürşidü'l-Küttâb*", "*Ravzatü'l-Ukûl*", ve "*Berîdü's-Sa'âde*" isimli eserleridir.²¹³ Bu eserlerinden sadece Mürşidü'l-Küttâb isimli eseri günümüze ulaşmamıştır. Ravzatü'l-Ukûl isimli eseri günümüze ulaşmış ve İbrahim Düzen tarafından incelenerek yayımlanmıştır. Bu eserin tek nüshasının Paris'te olduğu bilinmektedir. Muhammed b. Gazi Farsça olarak kaleme aldığı bu eseri Sultan

²¹¹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.242.

²¹² Düzen, Muhammad b. Gazi al-Malatyevî ve Eseri Ravzat al-'Ukul, s.21-29. (Konumuz daha çok kaybolan eserini incelemek olduğundan çok fazla tanınmayan bu devlet adamı hakkında özet bilgi verilmiştir. Hayatı ile ilgili detaylı bilgi için ilgili esere bakabilirsiniz.)

²¹³ Tahsin Yazıcı, "Muhammed b. Gazi", DİA, C.30, Ankara 2020, s.528; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.535.

Rükneddin Süleyman Şah'a ithaf etmiştir.²¹⁴ Günümüze ulaşan diğer eseri Berîdü's-Sa'âde ise Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a sunulmuştur. Bu eser Ayasofya kütüphanesinde mevcuttur.

Malatyevî'nin hayatı ve eserlerinden bahsettikten sonra günümüze ulaşmayan kıymetli eseri Mürşidü'l-Küttâb hakkında bilgi verebiliriz. Günümüze ulaşmayan bu eserden, yazarın isminden de başka kaynaklarda bahsedilmediği gibi hiçbir yerde tesadüf edilmemiştir. Bu açıdan eser hakkında malumatımız, Malatyevî Muhammed b. Gazi'nin "*Ravzatü'l-'Ukûl*" isimli eserinde vermiş olduğu kısa bilgiye dayanmaktadır. Müellifin bildiğimiz üç eseri arasında ilk yazılan eseri Mürşidü'l-Küttâb olmuştur. Bir inşa kitabı olarak yazılan eserde; ahidname, menşur, dostlar arasındaki mektuplar, tebrik ve taziye gibi örnekler yer almaktadır.²¹⁵ Müellifin, Şehzade Kayserşah'ın yanında Münşîlik vazifesinde bulunduğu düşünüldüğünde inşa alanında böyle bir eser yazması beklenebilir. Bu eserde Muhammed b. Gazi muhtemelen kendi yazmış olduğu veya görmüş olduğu resmi evrakları örnek olarak eserinde sunmuş ve daha önce yazılan inşa kitapları gibi Münşîlik sanatından bahsetmiştir. İçeriği hakkında bilgi sahibi olmadığımız bu eserin, II. Kılıç Arslan döneminde şehzadeler arasındaki ilişkilere değinmiş olabileceği düşünülmekte ve inşa alanında bu dönemin kayıtları ile ilgili bilgilerin bulunabileceği tahmin edilmektedir. Selçuklu tarihi ile ilgili özellikle doğrudan o döneme ait kaynakların az bulunduğu bir dönemde, yazılan Mürşidü'l-Küttâb isimli eserin günümüze ulaşmaması büyük bir eksiklik olarak görülmektedir.

3.3.2. Emir Ahmed Kaniî-i Tûsî - Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi)

Kaniî-i Tûsî, nisbesinden anlaşıldığı üzere Tus'da doğduğu bilinen Ahmed b. Mahmûd et-Tûsî'nin hayatıyla ilgili çok fazla bilgi yoktur. Müellif meşhur "*Kelile ve Dimne*" eserini Farsçaya çevirmiştir. Hayatını şairlik yaparak geçiren Kaniî-i Tûsî,

²¹⁴ Ateş, "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler" s.133; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, ss.243-244.

²¹⁵ Düzen, Muhammad b. Gazi al-Malatyevî ve Eseri Ravzat al-'Ukul, ss.29-30; İbrahim Kunt, Selçuklu Döneminde Anadolu'da Telif Edilen Farsça Eserler, s.59.

Moğol istilasının ardından doğup büyüdüğü topraklardan ayrılmak zorunda kalmıştır. Önce Hindistan, Aden, Yemen, Medine, Mekke ve Bağdat gibi şehirleri gezmiş ve en son Anadolu'ya gelerek Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmiştir. Ardından II. Gıyâseddin Keyhusrev, II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan dönemlerinde Türkiye Selçuklu sarayında “Melikü’ş-Şuara” görevinde bulunmuştur. Bunun yanında çeşitli kaynaklarda “Emir” lakabıyla anıldığını görmekteyiz. Kaniî-i Tûsî'nin ölümü kesin olmamakla beraber 1273 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir.²¹⁶

Kaniî-i Tûsî'nin Konya'da bulunduğu zamanda Mevleviliğe ilgi duyduğu ve Mevlânâ'yı ziyarete gittiği tarihi kaynaklarda geçmektedir. Mevlevî müelliflerden Ahmed Eflakî, bir gün “*Emir Bahaeddin-i Kaniî-i'nin büyüklerden mürekkep bir cemaatle Hüdavendigarı (Mevlânâ) ziyarete geldiğinden*” bahsetmektedir. Mevlânâ ile Emir Bahaeddin arasında bir şair üzerine çıkan tartışmada Kaniî-i'nin Mevlânâ'yı dinledikten sonra sözünden tövbe ettiği ve bu olayda Mevlânâ'ya karşı saygınlığı anlatılmaktadır. Yine aynı bahiste Kaniî-i Tûsî'nin saygın bir şair olduğundan bahsedilmiş ve Eflakî tarafından ünlü Fars şaire nispetle “Zamanın Hakanisi” olarak anılmıştır.²¹⁷ Bu bakımdan Kaniî-i Tûsî'nin sarayda da Melikü’ş-Şuara olduğu düşünüldüğünde şair olarak Konya'da saygın bir isim olduğu söylenebilir.

Kaniî-i Tûsî ile ilgili araştırmalardan hareketle günümüze ulaşan ve ulaşmayan iki eserin mevcut olduğunu biliyoruz. Bunlardan biri dünyaca ünlü masal olan “*Kelile ve Dimne*” isimli manzum eserin Farsçaya aktarılmasıdır. Bu eser müellif tarafından 1260 yılında II. İzzeddin Keykâvus için hazırlanmış ve Sultana sunulmuştur. Bir diğer eseri ise otuz cilt olarak Kaniî-i Tûsî tarafından kaleme alınan “*Selçuknâme*” isimli eserdir ki, bu eser günümüze ulaşmamıştır.²¹⁸

²¹⁶ Ahmed Ateş, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler” *Türkiyat Mecmuası*, C.8, 1945, ss.111-112; Veyis Değirmençay, *Kaniî-i Tûsî ve Kelile Dimne'sinde II. İzzeddin Keykavus'a Methiyeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, ss.2-5; Rıza Kurtuluş, “Kaniî-i Tûsî”, *DİA*, C.24, İstanbul 2001, s.307.

²¹⁷ Ahmed Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, Hürriyet Yayınları, C.1, İstanbul 1973, s.256.

²¹⁸ Kuşçu (ed.), *Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken*, s.65; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, ss.99-100. Dinç, *Doğu'nun Kayıp Kitapları*, s.74; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944, s.10.

Kaniî-i Tûsî'nin kaybolan veya çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmayan “Selçuknâme” isimli eserinden ilk olarak Fuat Köprülü “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları” isimli makalesinde bahsetmiştir. Kaniî-i Tûsî'nin “Selçuknâme” isimli bir eseri olduğundan ve otuz cilt olarak bu eseri yazdığından günümüze ulaşan “Kelile ve Dimne” nüshasından anlamaktayız. Müellif yazmış olduğu mezkur eserde kendinden bahsederken manzum şekilde yazmış olduğu otuz ciltlik Selçuknâme'den de bahsetmiştir. Kaniî-i Tûsî'nin otuz cilt olarak yazmış olduğu bu kapsamlı eserde, kendinden önceki tarihçiler gibi Hz. Muhammed'in Hayatı, Emevîler ve Abbâsîler Dönemleri, Büyük Selçuklular ve kendi yaşadığı döneme kadar olan Türkiye Selçukluları tarihinden bahsetmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu eserin günümüze ulaşmaması da Türkiye Selçuklu tarihi açısından kıymetli bir eserden bizleri mahrum bırakmaktadır.²¹⁹

Kaniî-i Tûsî'nin “Kelile ve Dimne” eseri üzerine araştırma yapan Veyis Değirmençay, yazmış olduğu “Kaniî-i Tûsî ve Kelile ve Dimne'sinde II. İzzeddin Keykâvus'a Methiyeleri” isimli eserinde Kelile ve Dimne'den hareketle Selçuknâme ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kaniî-i Tûsî, mezkur eserinden Selçuknâme'yi otuz cilt, 300 bin beyit şeklinde yazdığını belirtmiştir. Ayrıca eser edebiyatta “feulün, feulün, feül” vezninde manzum olarak yazılmıştır. Kaniî-i Tûsî beyitlerinde Selçuknâme'den şu şekilde bahsetmiştir:

“Yaptı beni misk nefesli methiyle

Büyük hükümdar kavus adaletiyle

Hep benimle övünür o taç sahibi sultan,

Dedesinin ve babasının meddahi olduğumdan.

O zaman ki şahları zikretmişim,

²¹⁹ Fuat Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten Dergisi, C.7, S.27, Ankara 1943, ss.393-395; İbrahim Kunt, Selçuklu Döneminde Anadolu'da Telif Edilen Farsça Eserler, Palet Yayınları, Konya 2020, ss.81-82.

Duyup işitmiştir çektiğim zahmeti benim.

*Benim kısa zamanda nazmettiklerim,
Şüphesiz bir deve yükü kadar derim.*

*Aslı balçıktan olan hiç kimseden
Utanç duymam Selçuknâme'den.*

*Benim sultanların methine dair söylediğim,
Bizzat otuz cilt kitaptır, doğrudur dediğim.*

*Tam kırk yıldır devamlı,
Hep methettim Selçukluları.*

*Benimle ebedi oldu adil sultanların adı,
Keyhusrev ve Keykubad, cihan hükümdarları.*

Sözlerim otuz ciltten fazladır.

Onları altınla yazmak sezadır.

*Çünkü benim sözümünden hatıra kalan,
Yaklaşık üç yüz bin beyittir elde olan.”²²⁰*

Kaniî-i Tûsî'nin, Kelile ve Dimne isimli eserinde günümüze ulaşmayan “Selçuknâme” ile ilgili beyitleri eser hakkında bazı çıkarımlarda bulunmamıza imkan

²²⁰ Değirmençay, Kaniî-i Tûsî ve Kelile Dimne'sinde II. İzzeddin Keykavus'a Methiyeleri, s.34.

sağlamaktadır. Bu açıdan baktığımızda Kaniî-i Tûsî'nin kırk yıllık bir dönemi Selçuklu hizmetinde geçirdiği ve hizmetinde bulunduğu sultanlara Selçuknâme'de methiyeler düzdüğü söylenebilir.

Kaniî-i Tûsî'nin kapsamlı olarak yazdığı “*Selçuknâme*” eseri farklı kaynaklarda çok fazla yer bulmamaktadır. Ancak bazı Türkiye Selçuklu kaynaklarının bu kapsamlı eserden faydalandığı da düşünülmektedir. Kaniî-i Tûsî'ye yakın bir dönemde eserini yazan İbn Bîbî'nin, Kaniî-i Tûsî'nin ismini vermeden onun eserinden faydalandığı düşünülmektedir. Bunun haricinde İbn Bîbî'nin kayıp otuz ciltlik Selçuknâme'nin usta bir özeti olarak “*el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*” isimli eserini yazmış olabileceği de düşünülmektedir. Bu konuda ciddi deliller mevcuttur: İbn Bîbî'nin eserinin daha çok Selçuknâme ismiyle şöhret bulması, İbn Bîbî'nin Alâeddin Keykubad dönemi olaylarını detaylı bir şekilde aktarabilmesi, Kaniî-i Tûsî'nin ölümüne denk gelen II. Gıyâseddin Mesud'dan itibaren şiirlere yer verilmemesi, Alâeddin Keykubad için yazılan şiirlerin çağdaşı bir şair tarafından yazılmış olabileceği gibi deliller sunulmaktadır.²²¹ Bu deliller İbn Bîbî'nin, Kaniî-i Tûsî'nin ismini vermeden günümüze ulaşmayan Selçuknâme'den faydalanarak muhtasar bir eser kaleme aldığı şüphesini uyandırmaktadır. Ancak İbn Bîbî'nin de saray tarihçisi olduğu düşünüldüğünde kendinden önceki dönem olaylarını rahat bir şekilde öğrenmesi ve eserine bizzat kendisi yazmış olması da muhtemeldir.

Kaniî-i Tûsî, Moğol istilasının ardından Anadolu'ya gelmesiyle birlikte şairlik konusunda yeteneği olduğundan Selçuklu sarayında hizmete alınmış ve himaye edilmiş önemli Selçuklu şairlerinden biridir. Onun Selçuklulara karşı büyük sevgi beslediği methiyelerinden anlaşılmaktadır. Selçuknâme isimli eserini de bu sebepten yazdığını günümüze ulaşan bazı beyitlerinden anlamaktayız. Kapsamlı bir şekilde otuz cilt yazılan bu eserin daha sonraki dönemlerde çok zikredilmemesi kısa zamanda kaybolduğunu göstermektedir. Dönemin şartları göz önüne getirildiğinde, Moğolların Anadolu'yu istila ettiği bir dönemde bu istilalar sırasında eserin telef olduğu düşüncesi akla gelmektedir. Türkiye Selçuklu dönemi hakkında doğrudan birinci elden kaynak

²²¹ Değirmençay, Kaniî-i Tûsî ve Kelile Dimne'sinde II. İzzeddin Keykavus'a Methiyeleri, ss.35-41.

olan bu kıymetli eser günümüze ulaşamayarak maalesef Selçuklularla ilgili önemli bilgilerden bizleri mahrum bırakmıştır.

3.3.3. Hoca Dehhânî - Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi)

Hoca Dehhânî, hayatı hakkında kısmen bilgilerin olduğu, XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaşadığı bilinen şairlerden biridir. Edebiyatçılar, divan şiirinin öncülüğünü yaptığını ve ilk örneklerini verdiğini savunmuşlardır. Şairin şiirlerinde Farsça ve Türkçeyi kullandığı günümüze ulaşan bazı beyitler yoluyla bilinmektedir. Hoca Dehhânî'nin bir beytinde Horasan'dan Anadolu'ya gelmek zorunda kaldığı ve Sultan Alâeddin'den izin isteyerek tekrar vatanına dönmek istediği kaydedilmiştir. Hoca Dehhânî'nin, Sultan Alâeddin isminde tam olarak hangi Sultan Alâeddin'den izin istediği bilinmemektedir.²²² Bu konuda Hoca Dehhânî ile ilgili ilk araştırmaları yapan ve bilim dünyasına sunan Fuat Köprülü, Sultan Alâeddin'in Türkiye Selçuklu sultanı III. Alâeddin Keykubad (ö. 1303) olduğu görüşündedir.²²³ Edebiyat alanında Hoca Dehhânî üzerine yapılan araştırmalarda ismi zikredilen Alâeddin'in Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykabud (1220-1237) veya Karaman Beyi Alâeddin Bey (ö. 1398) olabileceği görüşleri de bulunmaktadır. Edebiyat alanında hayatı ve kişiliği ile ilgili araştırmalar sonucunda Hoca Dehhânî'nin, XIV. yüzyıl şairlerinden Ahmedî ile karşılıklı cevap vermeye dayalı olarak yazmış oldukları şiirler göze alındığında Dehhânî'nin XIV. yüzyılın başında doğduğu ve sonlarında vefat ettiği düşüncesi daha hakim bir görüş olarak savunulmaktadır.²²⁴

Hoca Dehhânî'nin günümüze ulaşmayan “*Selçuknâme*” isminde bir eserinin olduğu bilinmektedir. Bu eser yirmi bin beyit şeklinde manzum olarak yazılarak

²²² İsmail Ünver, “Hoca Dehhânî”, DİA, C.18, İstanbul 1998, ss.187-188.

²²³ Fuat Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, s.396.

²²⁴ Hoca Dehhânî, Hoca Dehhânî Divanı, haz. Ersen Ersoy – Ümran Ay, Türkiye Bilimler Akademisi yayınları, Ankara 2017, ss.19-21, 24-27. (Hoca Dehhânî'nin yaşadığı dönemle ilgili edebiyat alanında çalışmalar yapan bilim insanları Hoca Dehhânî'nin şiirleri üzerinde yapmış oldukları tetkikler sonucunda onun XIV. Yüzyılın ilk çeyreğinde doğarak aynı yüzyılın sonunda vefat ettiğini ortaya koymuşlardır. Bu konuyla ilgili deliller ve detaylı bilgi için ilgili kaynağa bk.)

Selçuklu hanedanını anlatmıştır ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır.²²⁵ Hoca Dehhânî'nin hayatı ile ilgili çok fazla bilgi olmadığı gibi yazmış olduğu bu eseri hakkında da maalesef çok fazla bilgi yoktur. Mezkur eserin varlığından ilk olarak Şikârî, “*Karamanname*” adlı eserinde bahsetmektedir. Şikârî'nin XVI. yüzyılda yaşamış ve Karamanname ismiyle Karamanoğulları tarihini yazmış olduğu bilinmektedir. Bu açıdan baktığımız Şikârî, kendinden önce yazılmış olan Hoca Dehhânî'nin Selçuknâmesi'ne iki yüz yıl sonra tesadüf etmiştir. Şikârî'de, Hoca Dehhânî'nin Selçuknâmesi ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Bir gün mecliste Firdevs'in Sultân Mahmûd nâmına buyurduğu Şehnâme'yi okudular. Meğher Sultan Alâüddin bin Keykubâd nâmına Şehnâme söylemişler. Keykubâd'a dahi Dehhânî üstâd-ı nâmdâr yigirmi bin beyit bir Şehnâme söylemişler. Karamanoğlu Sultan Alâüddin dahi buyurdu:

Yâricânî üstâd! Dehhanî Şehnâmesi'ni, Keykubâd oğlu Sultân Alâüddin tamâm edüb Karaman nâmına altı yüz beyit söyleyüb itmâmı müyesser olmayub Allah emrine gitti. Elbette sen tamâm eyle deyüb ol şâir-i sihr-âferîn, ol üstâd dilinden Yâricânî ercümend-i Firdevsî mânendi bir Şehnâme bağlamış ki hergîz nazîri olmaz, bî-misl.”²²⁶

Şikârî tarafından XVI. yüzyılda yazılan Karamanname'de geçen bu metinde Hoca Dehhânî'nin yirmi bin beyitlik “*Selçuknâme*” isimli eseri yazdığından bahsedilmektedir. Bu metinden anlaşıldığı üzere Hoca Dehhânî Selçuknâme'de altı yüz beyit Karamanoğullarından da bahsetmiştir. Bu durum Karamanoğullarının kendilerini Türkiye Selçuklu Devleti'nin devamı olarak gördüğünden kaynaklanabilir. Hoca Dehhânî eserinde Karamanoğullarından bahsederken eserini bitirmeden vefat etmiş ve Karamanoğlu Alâeddin Bey'de bu eserin Yârcânî tarafından tamamlanmasını istemiştir. Daha sonra bahsedeceğimiz Yârcânî'nin “*Karaman Şehnâmesi*” isimli eseri de günümüze ulaşmamıştır. Şikârî'nin Hoca Dehhânî ve Yârcânî'den bahsetmesi bu

²²⁵ İbrahim Kunt, Selçuklu Döneminde Anadolu'da Telif Edilen Farsça Eserler, ss.204-205; Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s.10; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.74; Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, s.100.

²²⁶ Şikârî, Karamanname, haz. Metin Sözen – Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği – Karaman Belediyesi Yayını, İstanbul 2005, ss.102-103.

müelliflerin eserlerine ulaştığını ve XVI. yüzyılda kendi eseri olan “*Karamanname*”yi bu eserlerden faydalanarak yazdığını göstermektedir.

Hoca Dehhânî'nin yaşadığı dönemin tam olarak bilinmemesi ve yazdığı Selçuknâme isimli eser hakkında kısa bir bilgiden başka herhangi bir bilginin bulunmayışı eser hakkında bilgilerimizi kısıtlamaktadır. Fuat Köprülü'nün de belirttiği üzere 20 bin beyitlik bu kıymetli eser günümüze ulaşmamış ve Selçuklu tarihinin önemli bilgilerinden bizleri mahrum bırakmıştır.²²⁷ Şikârî'nin eserden bahsetmesi, eserin belki de XVI. yüzyıla kadar ulaştığını gösterir ancak daha sonrasında eserle ilgili herhangi bir bilgi tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Bunun haricinde Şikârî'nin, Yârcânî'nin kaleme aldığı kayıp “*Karaman Şehnâmesi*” isimli eser vasıtasıyla da eserin ismini zikrettiği söylenebilir. Bu durumda eser belki de XVI. yüzyıla da gelmeden daha önceki bir dönemde kaybolmuştur. Hoca Dehhânî'nin özellikle yaşadığı dönemden hareketle, Türkiye Selçuklularının yıkılış dönemleriyle ilgili önemli bilgilerin bulunduğu tahmin ettiğimiz bu eser maalesef günümüze ulaşamamıştır.

3.3.4. Niğdeli Kadı Ahmed - Selçuknâme (Selçuklu Şehnâmesi)

Niğdeli Kadı Ahmed, 1286 yılında Niğde'de doğmuş, Niğde'de doğduğundan dolayı “Nigedî” nisbesiyle anılmıştır. Ailesinin aslen Türkistanlı olduğu ve soyunun Hotenî Türkmenlerine dayandığını eserinde kendisi belirtmiştir. Dedesi Kadı Cemâleddin Muhammed b. el-Hasan Hotenî'nin, XIII. yüzyıl başlarında Niğde'ye gelerek burada yerleştiği bilinmektedir. Kastamonu'da eğitim alan Kadı Cemâleddin el-Hotenî daha sonra Kayseri'de kadılık yapmaya başlamıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin nüfuzlu isimlerinden biri olan Kadı Cemâleddin, II. Gıyaseddin Keyhusrev'in vasiyeti üzerine II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın vezir ve atabeyliğini yapmıştır. Kadı Ahmed Nigedî, daha sonra iki kardeşin taht mücadelesinde dedesi Kadı Cemâleddin'in bir ok ile şehit edildiğini söylemiştir.²²⁸

²²⁷ Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, s.397.

²²⁸ Niğdeli Kadı Ahmed, el-Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik, çev. Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, C.1, Ankara 2015, ss.443-444.

Babası Zeyneddin Nuşî ile ilgili ise çok fazla kayıt yoktur ancak 1256 yılında doğduğu ve III. Alâeddin'in tahta çıktığı sene olan 1298 yılında zehirli ve keskin bir kılıçtan yara alması sonucu öldüğünü eserinde belirtmiştir. Babası vefat ettiğinde yaklaşık on üç ya da on dört yaşlarında olan Niğdeli Kadı Ahmed, Malakopiye'de (Derinkuyu) Mevlânâ Kemalüddin Nekidî'den ders aldığını ve eğitim yönünden kendisini geliştirmeye başladığını söylemektedir.²²⁹ Ayrıca küçük yaşlardan itibaren tasavvuf çevresinde yetişen Niğdeli Kadı Ahmed, şeyhlerden de dersler almıştır. Vefat edinceye kadar tarih ilmiyle meşgul olan Kadı Ahmed'in tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. Ancak “*el-Veledü’ş-Şefik*” isimli eserini 1333 yılında tamamladığı bilindiğinden bu tarihten sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz.²³⁰

Kadı Ahmed Nigedî, daha küçük yaşlarda tarih ilmine merak saldiğını ve bu alanda dönemin önde gelen tarihçilerinin ilim meclislerinde onları dinlediğini kaydetmektedir. Kendisini de bir tarihçi olarak tanımlayan Kadı Ahmed, tarihi insanlara faydalı olmak için yaptığını söylemekte ve tarih ilminin, ilimlerin babası olduğunu düşünmektedir. Niğdeli Kadı Ahmed'in, kaynaklardan bildiğimiz üzere iki eseri mevcuttur. Bunlardan biri günümüze ulaşan “*el-Veledü’ş-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*” isimli eseridir. Kapsamlı bir şekilde yazılan bu eser Peygamberler tarihinden başlayarak Yunan filozofları, Acem Melikleri, İslam Tarihi, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları tarihi, Coğrafya, ahlak ve kelam konuları üzerine yazılmıştır.²³¹ Türkiye Selçukluları Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan ve yıkılışını gören müellif, Türkiye Selçukluları ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eserini yazarken faydalandığı kaynakları da belirtmiş ve tarihi kaynaklara ışık tutmuştur. Metin içerisinde veya kitabın sonunda faydalandığı kaynakları sunmuştur.²³² Niğdeli Kadı Ahmed'in faydalandığı kaynaklardan biri de bizzat kendisinin yazmış olduğu

²²⁹ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, ss.64-65.

²³⁰ Ali Ertuğrul, “Niğdeli Kadı Ahmed”, *DİA*, C.2(ek), İstanbul 2019, s.355.

²³¹ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, ss.117-127.

²³² Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, ss.127-136 (Eserin çevirisini yapan Ali Ertuğrul, kitabın tanıtım ve tetkik kısmında Niğdeli Kadı Ahmed'in eserini yazarken hangi kaynaklardan faydalandığını “Kaynakları Bakımından *el-Veledü’ş-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*” başlığı altında sunmuştur.)

“Selçuknâme” isimli eseridir. Müellifin bir diğer eseri olan “Selçuknâme” maalesef günümüze ulaşmamıştır.²³³

Niğdeli Kadı Ahmed’in kendi eserinden başka ismi geçmeyen “Selçuknâme” isimli günümüze ulaşmayan kaynak hakkında ilk bilgiyi veren Fuat Köprülü’dür. Bu konuda Fuat Köprülü, eserin “el-Veledü’ş-Şefik” isimli günümüze ulaşan eserden önce yazıldığını ve müellifin daha önce yazmış olduğu Selçuknâme’den faydalanarak Selçuklular bölümünü hülasa ettiğini belirtmektedir. Eserin özellikle Selçukluların inkırazı bakımından kıymetli olabileceği ve önemli bilgileri barındırabileceği belirtilmiştir. Niğdeli Kadı Ahmed, yazmış olduğu “Selçuknâme” isimli eseri Niğdeli Emir Şemseddin Dündar Bey’e ithaf etmiştir.²³⁴

Niğdeli Kadı Ahmed, yukarıda da belirtildiği üzere “Selçuknâme” isimli eserinden kendisi bahsetmiştir. Selçuknâme’den daha sonra yazdığını anladığımız el-Veledü’ş-Şefik isimli eserinde Niğdeli Kadı Ahmed, günümüze ulaşmayan Selçuknâme ile ilgili Selçuklular bahsine girmeden önce şunları söylemiştir:

“Kitaplarda tarihlendirilerek bir araya getirilmiş bulunan kıssalara göre, bundan sonra, kaydedilmiş bulunan memleketler meşhur mutasarrıflardan Hazret-i Sultan Mahmûd b. Sebüktekin’in eline geçmiştir. Ondan sonra da, oğlu Sultan Mesud, bu bende kadı müellifin Selçuknâme’de tüm tafsilatı ile yad ettiği ve bu hülasadan sonra burada da zikredeceği sebepler mucibince Al-i Selçuk’a teslim etmiştir. Mülk, zikri yüce olan Allah’a aittir.”²³⁵

Bu metinde Samanoğulları tarihine ait kısmı bitirdikten sonra yukarıdaki ibareleri kullanan Kadı Ahmed, Samanoğulları’ndan sonra onların hakim olduğu memleketlerin Gaznelilerin eline geçtiğini, ardından da bu memleketlere Selçukluların egemen olduğunu belirtmiştir. Bundan sonra Selçuklularla ilgili kısımların tafsilatı ile Selçuknâme’den faydalanılarak yazıldığı müellif tarafından bahsedilmiştir. Bu metinden anladığımız üzere Niğdeli Kadı Ahmed’in yazmış olduğu “Selçuknâme”

²³³ Niğdeli Kadı Ahmed, el-Veledü’ş-Şefik ve’l-Hafidü’l-Halîk, s.131.

²³⁴ Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, s.398; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihiçiliğine Başlarken, s.66; İbrahim Kunt, Selçuklu Döneminde Anadolu’da Telif Edilen Farsça Eserler, s.127; Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, s.100.

²³⁵ Niğdeli Kadı Ahmed, el-Veledü’ş-Şefik ve’l-Hafidü’l-Halîk, s.427.

isimli eseri, Selçuklu hanedanının ortaya çıkışından itibaren başlamaktadır. Fuat Köprülü'nün de belirttiği üzere el-Veledü'ş-Şefik'te Selçuklulara dair yer alan bundan sonraki kısımlar muhtemelen Selçuknâme'nin hülasası olarak kayda alınmıştır.

Niğdeli Kadı Ahmed, başka bir yerde yine Selçuknâme'den bahsederken bu sefer eseri yazdıktan sonra kime ithaf ettiğini şu sözlerle açıklamıştır:

“Bundan önce, (Bu katibin) emiri merhum, mağfur, said, şehid Şemseddin Dündar Bey b. Hamza Nekidî (Allah kabrini nurlandırсын) 'nin şerefli adına tertip olunan Selçuknâme isimli ciltli kitapta, Selçukluların zikri enine boyuna ele alınmış, halis mahsul olgunlaştırılmış, ballı, zafiranlı ve bademli bir helva pişirilmiştir. (Selçuknâme'yi) şükür mırıldanan ve şükür söyleyen ağız, iyi huylu çocuk, amber kokulu... Emiri Dündari olarak çağrılan oğul Fahreddin Ferruh'a verdim. Kendisini de fitneci esirler ve sanatçı kadınlar gibi müellefe-i kulûba rağmen müellifler silkine dahil ettim.”²³⁶

Bu zikirden anlaşıldığı üzere Niğde emiri olarak görev yapan ve eseri bitirdiği tarihte şehit olduğunu bahsettiği merhum Şemseddin Dündar Bey b. Hamza Nekidî'ye atfen “*Selçuknâme*” isimli eserini kaleme almıştır. Müellifimiz Dündar Bey'in şehit olması üzerine Selçuknâme'yi, Emir Şemseddin Dündar Bey'in oğlu Fahreddin Ferruh'a takdim ettiğini ve fitnecilere rağmen onu da müelliflerin içine dahil ettiğini belirtmiştir.

Niğdeli Kadı Ahmed, Selçuknâme adlı eserinden bu iki metin dışında başka yerde bahsetmemiştir. Ancak anlaşıldığı üzere “*el-Veledü'ş-Şefik*” isimli eserinde Selçuklulardan bahsedilen bölümler, günümüze ulaşmayan Selçuknâme'nin özeti niteliğindedir. Bu konu hakkında araştırma yapan Ali Ertuğrul, bu hususun tartışmaya açık olduğunu ve şüpheyle karşılanması gerektiğini düşünmektedir. Kadı Ahmed'in eserinde Aksarâyî'nin “*Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*” isimli eseriyle ilgili benzerlikler söz konusudur. Aksarâyî'nin eserini, Kadı Ahmed'den çok az bir zaman önce tamamladığı bilinmektedir. Kadı Ahmed'in de Aksarâyî'nin eseri hakkında bilgi sahibi olması tahmin edilebilir. Bu hususta birebir benzerliklerinde

²³⁶ Niğdeli Kadı Ahmed, el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halîk, s.428; Dinç, Doğu'nun Kayıp Kitapları, s.75.

bulunması Kadı Ahmed'in, Aksarâyî'nin "*Müsâmeretü'l-Ahbâr*" isimli eserinden faydalandığını göstermektedir.²³⁷ Aksarâyî'nin "*Müsâmeretü'l-Ahbâr*" eseri üzerine araştırma yapan O. Turan da, Kadı Ahmed'in eserini yazarken Aksarâyî'den faydalandığını birebir metinleri örnek göstererek ortaya koymuştur. Kadı Ahmed ise eserinin hiçbir yerinde Aksarâyî'den faydalandığını belirtmemiştir.²³⁸ Bu konu hakkında Kadı Ahmed'in, Aksarâyî'den bahsetmemiş olması ilginçtir. Osman Turan'ın da eserinde birkaç sayfada benzerlikler olduğunu söylemesi, Selçuklular bölümünün tamamen Aksarâyî'den alınmadığını gösterir. Kadı Ahmed her ne kadar Türkiye Selçukluları ile ilgili belli bölümlerde Aksarâyî'den faydalanmış olsa da, Selçuklularla ilgili çoğu bölümde kendi yazdığı ve günümüze ulaşmayan Selçuknâme'den faydalandığı muhakkaktır. Bu açıdan günümüze ulaşmayan Selçuknâme isimli eser, Türkiye Selçuklu tarihi ile ilgili önemli bilgilerden bizi mahrum bırakmaktadır. Ancak, Niğdeli Kadı Ahmed'in "*el-Veledü's-Şefik*" isimli eseri vasıtasıyla hülasası kısmen günümüze ulaşmıştır.

3.3.5. Hoca Selman – Umur Bey Vekayinamesi

Hoca Selman'ın kim olduğu konusunda kaynaklarda geniş malumatlar yoktur. Ancak onun Aydınogulları Beyliği döneminde muhtemelen Umur Bey'in (ö.1348) hizmetinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Bir Türk denizcisi olduğu tahmin edilen Hoca Selman'ın, Türkçe olarak kaleme aldığı "*Umur Bey Vekayinamesi*" adlı eseri günümüze ulaşmamıştır.²³⁹

Aydınogulları Beyi Umur Bey döneminde yaşayan Hoca Selman, yazmış olduğu "*Umur Bey Vekayinamesi*" adlı eserde Aydınogulları Beyliği'nin kahramanlıklarını anlatmıştır. Denizcilik konusunda gazaname tarzında yazılmış olan

²³⁷ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, ss.143-144. (Bu bölümde kitabın kaynakları hakkında bilgi veren Ali Ertuğrul, Niğdeli Kadı Ahmed'in eserinin Aksarâyî'nin eseriyle benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur. Detaylı bilgi için bakınız.)

²³⁸ Aksarâyî Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Yay. Osman Turan, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.44-45, 55-57.

²³⁹ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s.100-101; Kuşçu (ed.), *Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken*, s.66; Dinç, *Doğu'nun Kayıp Kitapları*, s.75.

bu eser denizlerde yapılan mücadeleleri ve denizcilerin kahramanlıklarını dile getirmiştir. Hoca Selman bu eseri Türkçe olarak kaleme almıştır. Bu durum da, Hoca Selman'ın Türk olduğunu göstermektedir. Eserin tam olarak ne zaman kaleme alındığı bilinmemektedir. Fuat Köprülü yaptığı çıkarımlarda eserin hicri 748 (1347) yılından sonra kaleme alındığını belirtmektedir. Ayrıca bu eser manzum olarak kaleme alınmıştır.²⁴⁰

Bu eserden Enverî'nin Düstûrnâmesi vasıtasıyla haberdar olmaktadır. Osmanlı döneminde XV ve XVI. yüzyıllarda yaşayan Enverî'nin Düstûrnâmesi'nde Aydınogulları ile ilgili bilgilerin tamamen Hoca Selman'a ait günümüze ulaşmayan "*Umur Bey Vekayinamesi*" isimli eserden alındığı tahmin edilmektedir.²⁴¹ Ancak yine de Umur Bey Vekayinamesi'nin günümüze Enverî'nin iktibaslarıyla tam olarak ulaşmış olmadığı konusunda kesinlik yoktur. Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra yazılan bu eser tam olarak Selçuklular dönemini kapsamasa da, Selçuklu dönemi beyliklerinden biri olan Aydınogullarını anlatmasından dolayı çalışmamızda incelenmiştir.

3.3.6. Yârcânî - Karaman Şehnâmesi

Günümüze bizzat kendisi ulaşmayan ancak Şikârî'nin yazmış olduğu "*Karamanname*" vasıtasıyla bilgi sahibi olduğumuz "*Karaman Şehnâmesi*"nin müellifi Yârcânî hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Bilindiği kadarıyla Yârcânî, XIV. yüzyılda Karamanoğulları Beyi Alâeddin Bey'in (ö.1398) yanında bulunan şairlerden birisidir. Yukarıda Hoca Dehhânî'nin Selçuknâmesi'nden bahsederken Yârcânî'den de kısaca söz etmiştik.²⁴² Yârcânî'nin Karamanoğulları dönemi şairlerinden biri olduğu bilinmektedir. "*Karaman Şehnâmesi*" haricinde yazmış olduğu eserlerle ilgili malumatımız yoktur. Yârcânî'nin günümüze ulaşmayan

²⁴⁰ Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", ss.398-399; Abdülkadir Özcan, "Düstûrnâme-i Enverî", DİA, C.10, İstanbul 1994, ss.49-50.

²⁴¹ Enverî, Düstûrnâme-i Enverî, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Evkaf Matbaası, İstanbul 1929, s.8. (Mükrimin Halil Yinanç tarafından Fransa'da bulunan ve çevrilerek dilimize kazandırılan bu eserin giriş kısmında Enverî'nin eserini yazarken faydalandığı kaynaklar belirtilmiştir.)

²⁴² İlgili bilgiler için "Hoca Dehhânî – Selçuknâme" başlığına bakınız.

“*Karaman Şehnanesi*” adlı eseri Osmanlı dönemi müelliflerinden Şikârî tarafından faydalanılmış ve tamamı “*Karamanname*” ismiyle Türkçeye nakledilerek kaleme alınmıştır.²⁴³

Yukarıda bahsedildiği üzere Karamanoğulları Beyi Alâeddin Bey, Yârcânî yanındayken Dehhânî'nin “*Selçuknâme*” isimli eserinden bahsetmiş ve bu eserde Dehhânî'nin Selçuknâme'nin ardından Karamanoğulları için beyitler yazarken vefat ettiğini söylemiştir. Alâeddin Bey, Hoca Dehhânî'nin tamamlanamayan bu eserini Yârcânî'nin tamamlamasını istemiştir.²⁴⁴ Yârcânî'de bunun üzerine Karaman Şehnâmesini yazmıştır.

Karaman Şehnâmesi'nin Yârcânî tarafından yazılan nüshası günümüze ulaşmasa da, Şikârî'nin kendi yazmış olduğu “*Karamanname*” isimli eseri vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Ancak Şikârî'nin manzum olarak yazılan eseri nesir olarak kaleme alırken aslına ne kadar bağlı kaldığı ve kendi eserinde başka kaynaklardan faydalanıp faydalanmadığı tam olarak bilinmemektedir. Selçuklu tarihi hakkında da yüzeysel bilgilerden bahseden “*Karaman Şehnâmesi*” isimli eserin Şikârî vasıtasıyla günümüze ulaşması, bu kıymetli eserden istifade edilmesini sağlamıştır.

3.4. Selçuklu Tarihi Hakkında Bilgi Veren Kayıp Ermeni Kaynakları

Türklerin, Anadolu'ya geldiklerinde kültürel olarak etkileşim içerisini girdikleri milletlerden biri Ermenilerdir. Türkler daha Anadolu'ya yerleşmeden Anadolu'nun bazı bölümlerinde prenslikler kurarak yaşayan Ermeniler, 1071 yılı Malazgirt Savaşı'nın akabinde gerçekleşen fetihlerle Türklerin hâkimiyetine girmeye başlamışlardır. Bu sırada gerek Türklere karşı mücadele eden Ermeniler gerekse Türklerin hâkimiyetine giren Ermeniler, kendi kaynaklarında Selçuklulardan bahsetmişlerdir. Uzun süre Anadolu'da beraber yaşadığımız Ermeniler Manastırlarında kurmuş oldukları kütüphaneler sayesinde bu eserlerini

²⁴³ Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, ss.399-401; Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, s.101; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.66; Sara Nur Yıldız, “Şikârî”, DİA, C.39, İstanbul 2010, ss.162-163.

²⁴⁴ Şikârî, Karamanname, s.102.

koruyabilmişlerdir. Ermeni tarihçilerin yazmış oldukları eserlerde, Urfalı Mateos'un Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un bu esere yazmış olduğu zeyli gibi²⁴⁵ Türkçeye çevrilen ve Selçuklu tarihi hakkında kıymetli bilgilerin bulunduğu eserler vardır. Bunların haricinde henüz çevrilmemiş ve Türkçeye çevrilmeyi bekleyen Ermeni kaynakları da mevcuttur. Tarih konusunda zengin birikime sahip olan Ermeni kaynakları arasında günümüze ulaşmayan veya kaybolan eserler de olmuştur.

Bu bölümde Ermeni tarihçilerin yazmış oldukları ve günümüze ulaşmayan tarihi kaynaklar incelenecektir. Ermeni kaynakları konusunda özellikle Ermeni tarihçi olan Hrant Andreasyan araştırmalar yapmıştır. Aşağıda bahsedeceğimiz kaybolan Ermeni kaynaklarının bazıları sadece Büyük Selçuklu tarihinden söz ederken bazıları ise Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu tarihi hakkında bilgiler vermiştir. Ermeni kaynaklarını tek başlıkta incelemenin doğru olacağını düşündüğümüzden çalışmamızın sonunda kaybolan bu kaynaklara beraber yer verilmiştir.

3.4.1. Vardapet Sargavak Hovannes – Tarih

Orta Çağ'ın önemli Ermeni tarihçilerinden biri olan Vardapet Sargavak Hovannes'in tam doğum tarihi bilinmemektedir. Vardapet, XI. yüzyılda doğmuş ve 1129 yılında vefat etmiştir. Genelde dini alanda eserler yazan müellifin aynı zamanda "*Tarih*" isimli eseri vardır. Vardapet'in "*Tarih*" isimli eseri günümüze ulaşmayan kayıp kaynaklardan biridir. Vardapet'in günümüze ulaşmayan bu kaynağından, kendisinden sonra eserinden faydalanan pek çok Ermeni tarihçi iktibasta bulunmuştur. İktibasta bulunan Ermeni kaynaklarından anlaşıldığı üzere Vardapet; Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve Melikşah dönemleri ile Melikşah döneminin ardından şehzadeler arasındaki mücadeleleri anlatan bir tarih kitabı yazmıştır. XII. yüzyıl içinde yaşayan Ani'li Samuel, Vardapet'in "*Tarih*" isimli eserinden faydalanan Ermeni tarihçilerden biridir. Ani'li Samuel'den sonra Ermeni kaynaklarında Vardapet'in adına

²⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Hrant Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2019.

rastlanmaması XII. yüzyılda yani Vardapet'in eseri kaleme aldığından kısa bir süre sonra kaybolmuş olacağı düşüncesini akla getirmiştir.²⁴⁶

Selçuklular devri ile çağdaş olan müellifin eserinin günümüze ulaşmamış olması Selçuklu tarihi açısından büyük bir eksikliktir. Selçuklu tarihine farklı bakış açısı kazandıracak ve Ermeni gözüyle Selçuklu tarihini aktaracak olan bu eserin günümüze ulaşmaması Selçuklu tarihiyle ilgili bilgilerden bizleri mahrum bırakmıştır.

3.4.2. Ani'li Mikhitar – Tarih

Ani'li Mikhitar XII. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş olan Ermeni tarihçilerden biridir. Ani başkilisesinin papazlarından biri olduğundan dolayı Ani'li ismiyle tanınmıştır. Farklı alanlarda eserler yazan müellifin tarih alanında da eseri vardır. Ani'li Mikhitar'ın kendinden sonraki dönemlerde eserine yapılan iktibaslarda “*Tarih*” ismiyle geçen eseri günümüze ulaşmayan Ermeni tarihi kaynakları arasında yer almaktadır. Ani'li Mikhitar'ın eserini gören bazı tarihçiler onun eserinden “enfes bir tarih” olarak bahsetmişlerdir. Bu eserin bazı nüshaları yakın zamanlarda bulunmuş olsa da, çok eski dönemlere ait efsanevi bilgiler vermektedir. Mezkur müellifin eserinden faydalanan ve iktibaslarda bulunan Ermeni tarihçilerden biri de Müverrih Vardan'dır. XIII. yüzyılda yaşayan Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*” isimli eserini yazarken Ani'li Mikhitar'ın Tarih'inden sık sık faydalanmış ve çoğu yeri Ani'li Mikhitar'dan naklen geçirmiştir.²⁴⁷ Ani'li Mikhitar'ın “*Tarih*” isimli eseri Hz. Adem'den başlayarak yazarın yaşamış olduğu dönemler olan 1193 yılına kadar kısaca bahsedilerek gelmektedir. Arap hâkimiyetinin gerileyişi ile Selçuklulara ait olan kısımlar ise bizzat müellifin müşahedeleri ile yazılmıştır. Müellif, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul dönemine kadar olaylardan bahsetmiştir.²⁴⁸

²⁴⁶ Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, C.1, S.1, İstanbul 1949, ss.101-102; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.82; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeniler Meselesi, Belge Yayınevi, İstanbul 1987, s.7.

²⁴⁷ Müverrih Vardan, Türk Fütühatı Tarihi, Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937, s.156.

²⁴⁸ Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, C.1, ss.110-111.

3.4.3. Vardapet Vanagan Hovannes – Tarih

Tavuş Kalesi yakınlarında yaşadığından dolayı “Tavuşlu” lakabıyla da anılan Vardapet Vanagan XIII. yüzyılın önemli Ermeni tarihçilerinden biridir. Vardapet Vanagan, yine tarih alanında eser vermiş olan isimlerden biri olan Vardapet Mikhitar Koş’tan dersler almış ve küçük yaştan itibaren tarih ilmi konusunda kendini geliştirmiştir. Henüz öğrencilik zamanlarında Moğolların istilaları sonucunda manastırları harap edilmiş ve büyük zarar görmüştür. Vardapet, bu dönemlerde ders aldığı hocasıyla Moğollara esir düşmüştür. Moğolların elinden fidye ile kurtulan müellif, hayatının geri kalan kısmını harabe olan manastırda yaşayarak geçirmiş ve ilimle meşgul olmuştur. Vardapet Vanagan, 1251 yılında vefat etmiştir. Ermenilerin gözünden Moğolların istilalarını anlatan bu eserden yine kendisinden sonra pek çok Ermeni tarihçi istifade ederek iktibaslarda bulunmuştur. Vardapet Vanagan’ın eserinden iktibaslarda bulunan Ermeni tarihçilerden biri Müverrih Vardan’dır.²⁴⁹ Müverrih Vardan, hocasının kitabından bahsederken şu bilgilere yer vermiştir: “1236 senesinden 1262 senesine kadar okçu milletin (Moğolların), büyük denizin (Akdeniz) beri tarafındaki memleket ve devletlere, İranlılara, Ermenilere, Gürcülere ve Süryanilere, Greklere, Müslümanlara ve Türkmenlere meskun olup Rum ülkesi denilen yerlerde oturanlara yaptıkları bütün mezalim, muhterem babamız Vardapet Vanagan tarafından teferruatıyla yazılmıştır.”²⁵⁰ Vardan’ın, hocası Vardapet Vanagan’ın “Tarih” eseri için vermiş olduğu bu bilgiler içeriği hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Özellikle müellifin Moğolların istilası döneminde de yaşaması, bu dönemin olayları hakkında detaylı bilgileri verdiğini göstermektedir. Anadolu’ya yapılan Moğol istilalarının anlatıldığı ve Selçuklu tarihine değinilen bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

²⁴⁹ Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s.156.

²⁵⁰ Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, C.1, s.111; Kuşçu (ed.), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, s.83.

SONUÇ

Türk tarihinin siyasi ve kültürel bakımından en önemli devirlerinden birini oluşturan Selçuklular, hanedan olarak ortaya çıktıkları tarihlerden hâkimiyetlerinin son bulduğu döneme kadar olan süreçte kurmuş oldukları devletlerle zengin bir birikimi kendilerinden sonraki nesillere emanet bırakmışlardır. Selçuklu tarihini sadece siyasi bir tarih olarak düşünmek ve siyasi olarak bu dönemin birikimlerini aktarmak, kültürel bakımdan büyük bir hazineye mahrum kalmamıza neden olmuştur. Bundan dolayı günümüze kadar çalışma yapan büyük Selçuklu tarihçileri, Selçuklu tarihini çok yönlü araştırarak incelemeye çalışmışlardır. Orta Asya'da küçük bir devletken süreç içerisinde yeni yerler fetheden ve şuan üstünde bulunduğumuz toprakları bize emanet bırakan Selçuklular, bu başarıyı sistemli bir şekilde politikalar üreterek ve eğitime önem vererek gerçekleştirmişlerdir. Bünyesinde pek çok alimi barındıran Selçuklular döneminde; tarih, coğrafya, matematik, astronomi, tıp gibi ilim dallarında önemli gelişmelerin gerçekleşmesi eğitime verilen önemin bir sonucudur. Selçuklular, fethettikleri ve yayıldıkları coğrafyalarda kurmuş oldukları medreseler ve kütüphanelerle bu eğitimin devamlılığını sağlamışlardır. Nizâmiye Medreseleri döneminin en iyi eğitim kurumları haline gelmiştir. Selçuklular döneminde yaşayan alimler belki de binlerce eserin kaleme alınmasını veya istinsah edilmesini sağlamışlardır. Bu eserler arasında tarihi kaynaklar da önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmamızda Selçuklu tarihinin kaybolan kaynağı olarak içeriklerinden haberdar olduğumuz ve çalışmamızda incelediğimiz yirmi yedi tarihi kaynak mevcuttur. Bunun haricinde içeriklerinden haberdar olmadığımız sadece isimlerinden haberdar olduğumuz kaynaklar da bulunmaktadır. Farklı dillerde ve farklı dönemlerde yazılan bu eserler Selçuklu tarihinin dönemlerini aydınlatmıştır. Ancak farklı kaynakların iktibas etmesiyle içeriklerinden haberdar olabildiğimiz bu kaynakların vermiş oldukları bilgilerin ne kadarının günümüze ulaştığı ve iktibas edilirken bilgilerin kaynaklardan ne şekilde alındığı tam olarak bilinmemektedir. Bu durumda kaynaklara daha fazla tenkitle yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, kaybolan eserlerden sonraki dönemin müellifleri iktibaslar yaparken eserin tamamı yerine belli bölümlerinden faydalanmışlardır. Bu durum da,

kaybolan eserlerin belli bölümleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlarken eserin tamamı hakkında yorum yapabilmemizi olanak dışı kılmaktadır. Ancak günümüze ulaşan kısımlarından müellifin düşünceleri, eseri ne amaçla yazdığı, üslubu gibi bilgilere ulaşmak da mümkün olmuştur.

Selçuklular tarihinin kaybolan kaynakları hakkında içeriklerinden haberdar olduğumuz kadarıyla genel olarak diğer müelliflerle bilinen aynı bilgileri verdiğini söyleyebiliriz. Ancak bunun yanında diğer kaynaklardan farklı bilgiler veren kaynaklar da bulunmaktadır. Özellikle bu konuda Büyük Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından olan “*Anonim Melikname*”, farklı kaynakların iktibaslarından anladığımız kadarıyla orijinal bilgilerin bulunduğu Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda konu aldığımız diğer kaybolan kaynaklarda da farklı bilgilerin bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu gibi kaybolan kaynakların günümüzde bulunabilmesi, Selçuklu tarihi hakkında daha fazla aydınlanmamıza olanak sağlayabilecektir.

Ülkemizde Selçuklular tarihinin kapsamlı bir şekilde araştırılmaya başlanmasıyla pek çok kaynak kütüphanelerde incelenmiş ve bilgiler yorumlanarak günümüzde Selçuklular tarihi aydınlatılmıştır. Bahsedilen kayıp kaynakların yanında günümüze kadar hiç haberdar olmadığımız kaynakların olabileceği de muhakkaktır. İsim olarak ulaşabileceğimiz veya içerikleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklar tarihin daha doğru yorumlanmasına katkı sağlayacaktır. Şunu belirtmeliyiz ki, yeni bilgiler ortaya çıktıkça tarihi bilgiler de değişebilir. Nitekim tarih alanında yapılan araştırmalarla pek çok bilgi ve belgenin sonradan günyüzüne çıkması tarihin yeniden yazılmasına ve yorumlanmasına neden olmuştur. Günümüze ulaşmadığını veya kaybolduğunu düşündüğümüz çoğu eser, belki de dünyanın çeşitli kütüphanelerinde günyüzüne yeniden çıkacağı günü bekliyor olabilir. Gerek ülkemizde ki gerek Avrupa’daki kütüphanelerin incelenmesiyle her geçen süreçte yeni kaynakların bulunması, yeni bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durumda şunu göstermektedir; Selçuklu tarihi ile ilgili günümüze ulaşmayan bu eserler yapılacak araştırmalarla karşımıza çıkabilir. Bu açıdan kaybolan kaynakların literatür olarak

sunulması, günümüze ulaşmayan kaynakların en azından isimlerinin bilinmesi ve bu alanda yapılacak araştırmalar önem arz etmektedir.

Bu alışmamızda Selçuklu tarihine ait bütün kaybolan kaynakları sunduğumuzu söylemek büyük bir iddia olur. Bu alışmamızda Selçuklular dönemiyle ilgili Türkçemize kazandırılan eserlerden faydalanılmıştır. Bu alanda özellikle günümüz Türkçesine evrilmeyen Arapça, Farsça, Ermenice gibi tarihi kaynaklarında incelenmesi gerekmektedir. İlerleyen süreçlerde bu alanda yapılacak araştırmalarla günümüze ulaşmayan daha çok kaynak ismine ve içeriklerine ulaşılabilir. Yine Selçuklulara ait tarihi kaynaklar haricinde edebiyat, tıp, matematik, felsefe, astronomi gibi aklî ilimler veya dini ilimler üzerine yazılan eserler araştırıldığında pek çok kayıp kaynağa ulaşılacağını ve bu alanın araştırmaya müsait bir konu olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- ACAR, Abdurrahman, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, **Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, C.2, Şanlıurfa 2006, ss.25-40.
- AGACANOV, S.G., **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- AHMED B. MAHMÛD, **Selçuknâme**, C.2, çev. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.
- AHMED EFLAKÎ, **Ariflerin Menkıbeleri**, C.1, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- AKA, İsmail, “Aksarâyî”, **DİA**, C.2, İstanbul 1989.
- AKSARÂYÎ Kerimüddin Mahmûd, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Nşr. Osman Turan, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.293.
- AKSARAYÎ Kerimüddin Mahmûd, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- ALGAÇ, Şeyda, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Tezhip Sanatı (XIII.-XV. Yüzyıllar)**, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul 2000.
- ANDREASYAN, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, C.1, S.1, İstanbul 1949, ss.95-118.
- ANONİM, **Moğolların Gizli Tarihi**, çev. Ahmet Temir, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- ANONİM, **Selçuknâme**, çev. Halil İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- APAYDIN, H. Yunus, “İbn Hazm”, **DİA**, C.20, İstanbul 1999, ss.39-52
- ASLANTAŞ, Nuh, **Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri – Ratisbonlu Petachia ve Tudela'lı Benjamin**, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- ATEŞ, Ahmet, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler” **Türkiyat Mecmuası**, C.8, 1945, ss.94-135.
- AVCI, Casim, “Hilâl b. Muhassin es-Sâbî”, **DİA**, C.35, İstanbul 2008, ss.340-341.
- AYDIN, Kemal, **Beyhakî'nin “Tetimet-ü Sıvani'l-Hikme” Adlı Eseri –Tercüme ve Tanıtım-**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008.
- AZİMÎ, **Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)**, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- BARTHOLD, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

- BAYBARS EL-MANSURÎ, **Et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye**, çev. Hüseyin Polat, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- BAYRAM, Mikail, “Anadolu’da Telif edilen İlk Eser Kaşf al-‘akaba”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.3, S.7, İstanbul 1979, ss.271-307.
- BAYRAM, Mikail, “Sadru’d-din Konevî Kütüphanesi ve Kitapları”, **Marife Dergisi**, yıl.1, S.2, Konya 2001, ss.179-186.
- BAYRAM, Mikail, “Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.12, Konya 2002, ss.39-56.
- BİÇER, Bekir, **Türklerin İslamlaşma Süreci**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.
- BOZKURT, Nebi, “Kitap”, **DİA**, C.26, Ankara 2002, ss.120-121.
- BUNDARÎ, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, çev. Kıvamüddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943.
- CAHEN, Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı” çev. Mehmet Dağ – İsmet Kayaoğlu, **Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, S.2, Ankara 1975, ss.193-221
- CAHEN, Claude, **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- CÛZCÂNÎ, **Tabakat-ı Nâsirî**, çev. Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, “Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde İlmî Teşvik, İlim Adamlarını Himaye Etme Anlayışı”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.4, S.1, İzmir 2006, ss.29-38.
- DEĞİRMENÇAY, Veyis, **Kaniî-i Tûsî ve Kelile Dimne’sinde II. İzzeddin Keykavus’a Methiyeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.
- DEMİR, Mustafa, “İslam Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.34, Erzurum 2007, ss.255-273.
- DEMİRCAN, Adnan, **Cahiliye Arapları**, 3. Baskı, Beyan Yayınevi, İstanbul 2019.
- DEMİRKENT, Işın, “Haçlılar”, **DİA**, C.14, İstanbul 1996, ss.525-546.
- DEMİRKENT, Işın, **Haçlı Seferleri**, I. Baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- DİNÇ, Ahmet, **Doğu’nun Kayıp Kitapları**, 2. Baskı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.
- DOBRA, Seyhan, **Türkiye Selçuklu ve Beylikler Döneminde Kitap Kültürü ve İthaf Geleneği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017.
- DÜZEN, İbrahim, **Muhammad b. Gazi al-Malatıyevî ve Eseri Ravzat al-‘Ukul**, Beyan Yayınevi İstanbul 2016.
- EBU’L-FEREC İBNÜ’L-İBRÎ, **Târîhu Muhtasari’d-Düvel**, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

- ENVERİ, **Düstûrnâme-i Enveri**, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Evkaf Matbaası, İstanbul 1929.
- ERTUĞRUL, Ali, “Niğdeli Kadı Ahmed”, **DİA**, C.2(ek), İstanbul 2019, ss.355-356.
- ERÜNSAL, İsmail, **Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş Yayınevi, İstanbul 2018.
- FAZLIOĞLU, İhsan, **Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi**, Papersense Yayınları, İstanbul 2015.
- GILDERHUS, Mark T., **Tarih ve Tarihçiler Tarih Yazıcılığına Giriş**, çev. Emine S. Özcan, 2. Baskı, Atıf Yayınevi, Ankara 2014.
- GREGORY ABU'L-FARAC, **Abu'l-Farac Tarihi**, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, C.1, Ankara 1945.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, **İslam Mezhepleri Tarihi**, 8. Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2017.
- GÜNALTAY, Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler**, Endülüs Yayınevi, İstanbul 1991.
- HAMZA, Muharrem, **Hamdullah Müstevfi ve Eseri Nüzhetü'l-Kulub**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008.
- HOCA DEHHÂNÎ, **Hoca Dehhânî Divanı**, haz. Ersen Ersoy – Ümran Ay, Türkiye Bilimler Akademisi yayınları, Ankara 2017.
- İBN BÎBÎ, **el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye**, çev. M. Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, 3. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- İBN HALDUN, **Mukaddime**, çev. Zakir Kadiri Ugan, C.2, MEB Yayınları, İstanbul 1996.
- İBN KESİR, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, çev. Mehmet Keskin, C.12, İstanbul 1994.
- İBNÜ'L-ADÎM, **Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb**, çev. Ali Sevim, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, **el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem (Selçuklular)**, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İBNÜ'L-ESİR, **el-Kâmil fi't-Târîh**, çev. Abdülkerim Özaydın – Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınevi, C.10, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L-VERDÎ, **Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Selçuklular)**, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınevi, İstanbul 2017.
- İbrâhimî Dâvud, “Enîsü'l-Kulûb”, **DİA**, C.11, İstanbul 1995, ss.242-243.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Hârizşahlar Devleti Tarihi**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 38. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015.

- KÂTİP ÇELEBİ, **Keşfü’z-Zünûn**, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- KAYA, Mahmut, “İbnü’l-Kıftî”, **DİA**, C.21, İstanbul 2000, ss.112-114.
- KAYMAZ, Nejat, **Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmasının Rolü**, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- KOCA, Salim, “Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad’ın Güvenlik Politikası”, **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.5, Ankara 2009, ss.187-216.
- KOCA, Salim, **Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, “Yazı Malzemelerinin ve Kağıdın Evrimi”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu Yıllığı (1979-80)**, Ankara 1981.
- KONUŞ, Fazlı, **Selçuklular Bibliyografyası**, Çizgi Yayınları, Konya 2006.
- KÖPRÜLÜ Fuat, Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları, **Belleten Dergisi**, C.7, S.27, Ankara 1943, ss.379-521.
- KÖYMEN, M. Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- KUNT, İbrahim, **Selçuklu Döneminde Anadolu’da Telif Edilen Farsça Eserler**, Palet Yayınları, Konya 2020.
- KURTULUŞ, Rıza, “Kaniî-i Tûsî”, **DİA**, C.24, İstanbul 2001, s.307.
- KUŞÇU, Ayşe Dudu (ed.), **Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınevi, Konya 2017.
- KÜLLÜK, Ahmet, “Metinler Arası İlişki Bağlamında Orta Çağ Tarih Yazımında İktibas Yöntemi ve Bilgi Deformasyonu”, **Mukaddime Dergisi**, C.12, S.1, 2021, ss.45-68.
- MAKDİSÎ, **Mısır’daki Türk Devletleri ve Türk Memlûklerinin Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe, Yayınevi, İstanbul 2019.
- MİRHÂND, **Ravzatu’s-Safa**, çev. Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- MÜVERRİH VARDAN, **Türk Fütuhâtı Tarihi**, Hrand D. Andreasyan, **İstanbul Üniversitesi Tarih Semineri Dergisi**, İstanbul 1937, ss.154-244.
- NESEVÎ, **Siret-i Celâleddin Mengüberti**, çev. Necip Asım, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1934.
- NİĞDELİ KADI AHMED, **el-Veledü’s-Şefîk ve’l-Hafidü’l-Halîk**, çev. Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, C.1, Ankara 2015.
- ÖNGÜL, Ali, **Anadolu Selçukluları**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÖNGÜL, Ali, **Selçuklu Kültür ve Medeniyeti**, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2018.
- ÖNGÜL, Ali, **Selçuklular Tarihi – 1**, 3. Baskı, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2016.

- ÖZAYDIN, Abdülkedim, “İbn Bîbî”, **DİA**, C.19, İstanbul 1999, ss.379-382.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Beni Münkız”, **DİA**, C.32, İstanbul 2006, ss.15-16.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Beyhakî”, **DİA**, C.6, İstanbul 1992, ss.62-63.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Enûşirvân b. Hâlid”, **DİA**, C.11, İstanbul 1995, ss.256-257.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî”, **DİA**, C.15, İstanbul 1997, ss.454-455.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü’l-Esîr”, **DİA**, C.21, İstanbul 2000, ss.26-27.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Sencer”, **DİA**, C.36, İstanbul 2009, ss.507-511.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Düstûrnâme-i Enverî”, **DİA**, C.10, İstanbul 1994, ss.49-50.
- ÖZTÜRK, Mürsel, “Ebu Tâhir-i Hâtûnî”, **DİA**, C.10, İstanbul 1994, s.236.
- PADOVER, S. K., “İslam Kütüphaneleri”, çev. Osman Ersoy-Özer Soysal, **AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.I, 1963, ss.275-293.
- PARLAK, Nizamettin, “Endülüs’te Kitap Yakma Hadiseleri”, **İstem**, S.32, 2018, ss.199-217.
- PEDERSEN, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın tarihi**, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- POLAT, Mahmut, “Harranlı Sâbî Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garstü’n-ni’me (Hayatı ve Eserleri)”, **Harran üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.6, S.6, Şanlıurfa 2001, ss.95-109.
- POLAT, Ziya, “Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri” **Milel ve Nihal Dergisi**, S.16, C.1, 2019, ss.175-198.
- RAVENDİ, **Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr**, çev. Ahmet Ateş, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- RUNCİMAN, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, 2. Baskı, TTK Yayınları, C.1, Ankara 1989.
- SADREDDİN EL-HÜSEYNİ, **Ahbârü’d-Devletü’s-Selçukiyye**, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1943.
- SAJJADI, Sadıq, “Muhammed b. Abdülmelik el-Hamedani”, **DİA**, C.17, İstanbul 1998, ss.188-189.
- SAYILI, Aydın, “Orta Çağ İslam Dünyası İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri”, **DTCF Dergisi**, Ankara 1964, ss.5-69.
- SEVİM, Ali, “Azimî Tarihi ve Kaynakları Hakkında”, **Makaleler-3**, haz. E. Semih Yalçın – Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss.573-582.
- SEVİM, Ali, “Azimî Tarihi ve Kaynakları Hakkında”, **X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, Ankara 1991.
- SEVİM, Ali, “Azimî ve Eseri Hakkında” **X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, Ankara 1986, ss.1097-1100.

- SEVİM, Ali, “Azimî’nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar”, **Belleten Dergisi**, C.47, S.187 Ankara 1983, ss.846-868.
- SEVİM, Ali, “Azimî”, **DİA**, C.4, İstanbul 1991, ss.330-331.
- SEVİM, Ali, “İbnü’l-Adîm”, **DİA**, C.20, İstanbul 1999, ss.478-479.
- SEVİM, Ali, “Münkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.16, S.27, Ankara 1992, ss.5-11.
- SEVİM, Ali, “Sıbt İbnü’l-Cevzi’nin Miratü’z-Zamân fî Târîhi’l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler – I. Tuğrul Bey Dönemi”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, TTK Yayınları, C.18, S.22, Ankara 1997, ss.1-90.
- SEVİM, Ali, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat Kültür**, TTK Yayınları, İstanbul 1977.
- SEVİM, Ali, Faruk Sümer, **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- SEVİM, Ali, “Garsünni’me”, **DİA**, C.13, İstanbul 1996, ss.386-387.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi**, C.1, TTK Yayınları, Ankara 2002, ss.441-452.
- ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞİKÂRÎ, **Karamanname**, haz. Metin Sözen – Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği – Karaman Belediyesi Yayını, İstanbul 2005.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, 4. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1985.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “Semâ ve Kıraat”, **DİA**, C.25, Ankara 2002, ss.435-436.
- TURAN, Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 14. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 2. Baskı, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 26. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017.
- TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- TÜRKEN, Özgür, Firdevs Özen, “Oğuzname Selçuknâme ve Melikname’ye Göre Selçuklu Hanedanının Menşei”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.41, 2017, ss.331-351.
- TÜRKOĞLU, Esra, **Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfi Mecdü’l-mülk Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

- ULUDAĞ, Süleyman, Nurettin Bayburtluğil, “Aynülkudat el-Hemedani”, **DİA**, C.4, İstanbul 1991, ss.280-282.
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeniler Meselesi**, Belge Yayınevi, İstanbul 1987.
- URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Grigor'un Zeyli**, çev. Hrant Andresyan, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- ÜNAL, İsmail Hakkı, “İbnü'l-Kattân el-Mağribî”, **DİA**, C.21, İstanbul 2000, ss.107-108.
- ÜNVER, İsmail, “Hoca Dehhânî”, **DİA**, C.18, İstanbul 1998, ss.187-188.
- ÜZÜM, İlyas, “Mezhep”, **DİA**, C.29, Ankara 2004, ss.526-532.
- YAVUZ, Yusuf Ş., Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzi”, **DİA**, C.20, İstanbul 1999, ss.543-549.
- YAZICI, Tahsin, “Muhammed b. Gazi”, **DİA**, C.30, Ankara 2020, s.528.
- YAZICI, Tahsin, “Târih-i Beyhakî”, **DİA**, C.40, İstanbul 2011, ss.74-75.
- YILDIZ, Nuray, “Papurüs” **DİA**, C.34, İstanbul 2007, ss.162-163.
- YILDIZ, Nuray, “Parşömen”, **DİA**, C.34, İstanbul 2007, ss.176-177.
- YINANÇ, M. Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.
- YINANÇ, M. Halil, “On İkinci Asır Tarihçileri ve Muhammed b. Ali el-Azîmî”, **II. Türk Tarih Kongresi**, İstanbul 1943.

TABLO-1

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİNE AİT KAYBOLAN KAYNAKLAR	
Müellif	Eser İsmi
Hilâl b. Muhassin es-Sâbî	1. Târîh 2. Tuhfetü'l-Ümera fî Târîhi'l-Vüzerî 3. Kitâbu Ahbâri Bağdat
Garsünni'me Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî	1. Uyûnü't-Tevârîh 2. Kitâbü'r-Rebî
Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Münkız	Târîh
Müeyyidüddeve Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid	Târîh
Ebu'l-Mûgîs Münkız b. Mürşid	Târîh
Ebu'l-Fevâris el-Adud Murhef b. Usâme	Târîh
Ebu Tâhir-i Hâtûnî	1. Târîh-i Ali Selçuk 2. Şikârname
Enûşirvân b. Hâlid	Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr
Azimî	el-Muvassal Ale'l-Asli'l-Mevsıl
Beyhakî	Meşâribü't-Tecârib ve Gavâribü'l-Garâib
İbnü'l-Kıftî	Ahbârü's-Selçukiyye
Ali b. Ebu'l-Ferec el-Basrî	Siretü'l-Melik Tuğrul Beg es-Selçukî
Anonim	Melikname
Anonim	Risâle-i Melikşahi er- Risâletü's-Senceriyye

TABLO-2

TÜRKİYE SELÇUKLU TARİHİNE AİT KAYBOLAN KAYNAKLAR	
Müellif	Eser İsmi
Muhammed b. Gazi el-Malatyevî	Mürşidü'l-Küttâb
Emir Ahmed Kaniî-i Tûsî	Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi)
Hoca Dehhânî	Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi)
Niğdeli Kadı Ahmed	Selçuknâme (Selçuklular Şehnâmesi)
Hoca Selman	Umur Bey Vekayinâmesi
Yârcânî	Karaman Şehnâmesi
SELÇUKLU TARİHİ HAKKINDA BİLGİ VEREN KAYIP ERMENİ KAYNAKLARI	
Vardapet Sargavak Hovannes	Tarih
Ani'li Mikhitar	Tarih
Vardapet Vanagan Hovannes	Tarih